

Martina Ireinová*

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český
Akademie věd České republiky
Brno

Areálový obraz nářečí českého jazyka: výzkum, metody, mapování a výstupy¹

1. Odborné zájmy o dialekty českého jazyka

Kořeny odborných zájmů o nářeční diferenciaci českého jazyka najdeme hluboko v minulosti, poprvé se objevují v díle Jana Blahoslava *Gramatika česká* (1571). Jako samostatná lingvistická disciplína se však česká dialektologie formovala až od poloviny 19. století. Přispěl k tomu rostoucí zájem o lidový jazyk a jeho studium v době národního obrození. Za první odborný dialektologický spis, jenž přinesl první komplexní pohled na nářeční diferenciaci, je považována práce Aloise Vojtěcha Šembery *Základové dialektologie československé* z roku 1864. Šembera byl jedním z těch, kdo si uvědomoval význam slovesného bohatství, zasazoval se o jeho uchování pro další generace a podněcoval ke sběru a zapisování lidové slovesnosti ve všech nářečních oblastech. Problematika národopisná byla důležitá, ale zároveň se stále větší důraz kladl na zkoumání místních nářečí (např. ucelený

* PhDr. Martina Ireinová, Ph.D., Czech Language Institute of the Czech Academy of Sciences, Department of Dialectology, Brno, Czech Republic.
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7112-9827>.
e-mail: ireinova@ujc.cas.cz.

¹ Tento příspěvek vznikl na základě řešení projektu č. DH23P03OVV050 *Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech*; poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III. Práce používá také data, která poskytuje výzkumná infrastruktura LINDAT/CLARIAH-CZ (<https://lindat.cz>) podporovaná Ministerstvem školství, mládeže a tělovýchovy České republiky (projekt č. LM2023062).

popis tehdejšího stavu nářečí na Moravě a části Slezska podal František Bartoš v dvoudílné *Dialektologii moravské*, 1. díl, 1886, 2. díl 1895, a v *Dialektickém slovníku moravském*, 1906, jímž se inspiroval Jan František Hruška při sestavování *Dialektického slovníku chodského*, 1907). Lingvisté se v tehdejší době snažili pomocí nářečního lexika obohacovat spisovný český jazyk a spisovatelé využívali nářeční prvky k tomu, aby lépe charakterizovali postavy svých děl a místa děje².

Studiem dialektů se zabývala řada lingvistických osobností, jež významnou měrou přispěly k formování české dialektologie a měly zásadní podíl na dokumentaci nářečí českého jazyka druhé poloviny 19. století a první poloviny století 20. V této době se začala rozvíjet jazykovězeměpisná metoda, sledující geografické rozšíření nářečních jevů a zároveň umožňující hledání příčin a podmínek vývoje jazyků. Jejím zakladatelem byl německý lingvista Georg Wenker a v českých zemích na jeho výzkumy reagoval Vavřinec Josef Dušek. Podle Wenkerova vzoru realizoval v roce 1893 výzkum pomocí ankety – rozeslal dotazníky a na základě shromážděného materiálu zpracoval *Dialektickou mapu Čech* (viz obrázek 1),

Obrázek 1: *Dialektická mapa Čech*, autor V.J. Dušek (1894, překreslila F. Harnachová 1919; archiv dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR).

² Cenný materiál pro poznání českých nářečí byl shromážděn pomocí *Navedení ke sbírání pohádek, pověstí, písní a říkadel, pak obyčejů všeobecných a zejména právních mezi lidem českým* (1870) a jeho druhého, rozšířeného vydání *Navedení pro sběratele* (1879), podrobněji viz Ireinová 2019.

jež byla součástí dialektologické expozice na Národní výstavě československé v roce 1894³.

Jedním z těch, s kým je ve 20. století spjat počátek areálových výzkumů na území českého jazyka, byl Antonín Frinta, ale jejich hlavním iniciátorem byl Bohuslav Havránek, jenž stál u zrodu Ústavu pro jazyk český (v letech 1946–1964 byl jeho ředitelem).

2. Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR

Od roku 1946 se systematická bádání nářečí českého jazyka soustředila do dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český v Praze. Prvním vedoucím oddělení byl Jaroslav Voráč. Díky němu byla zřízena brněnská pobočka dialektologického oddělení, jež začala fungovat v roce 1953 v čele s Adolfem Kellnerem. Po roce 1983, kdy proběhla velká reorganizace Ústavu pro jazyk český, se postupně veškerá dialektologická práce v rámci Ústavu soustředila pouze do Brna⁴. V současné době je brněnské dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český Akademie věd České republiky jediným akademickým pracovištěm v Česku, které od svého vzniku soustavně a systematicky zkoumá tradiční teritoriální dialekty českého národního jazyka⁵.

S dialektologickým oddělením (pražským i brněnským) je spjato mnoho osobností, jež měly významný podíl na rozvoji české dialektologie a na výzkumech nářečí českého jazyka. Kromě J. Voráče a A. Kellnera to byli F. Trávníček, B. Havránek, J. Bělič, S. Utěšený, P. Jančák, A. Lamprecht, J. Chloupek, J. Balhar, S. Kloferová aj.

3. Dialektologické archivy

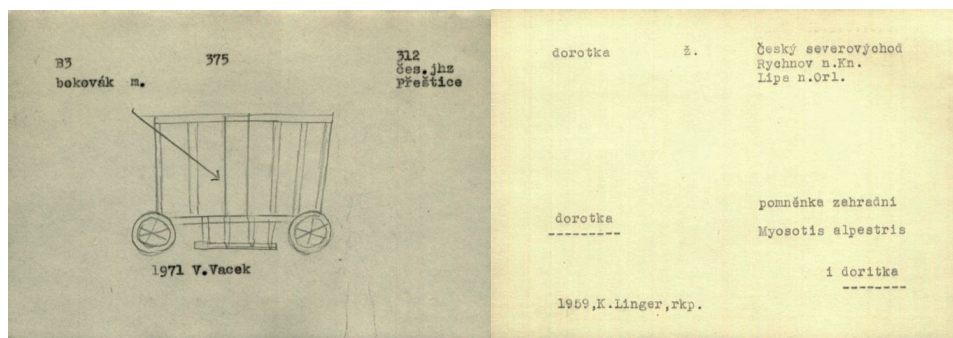
Dialektologové dlouhodobě a systematicky budují archivy, jež se postupem času staly bohatými zdroji nářečního materiálu; mnohdy se jedná o doklady doložené dnes už právě jen v dialektologickém oddělení. V roce 1952 byl založen Archiv lidového jazyka⁶ s cílem uchovat hojnou nářeční slovní zásobu z Čech, Moravy a Slezska a shromáždit písemné nářeční doklady v jednom co nejúplnějším souboru. Archiv obsahuje nářeční materiál zhruba za posledních 160 let (tj. od 60. let 19. století po současnost) a je průběžně doplňován nejen excerpty z psaných a tištěných zdrojů, ale i materiálem z přímých terénních výzkumů (viz obrázek 2).

³ K Duškově klasifikaci dialektů viz Šipková/Ireinová (2024: 154–156).

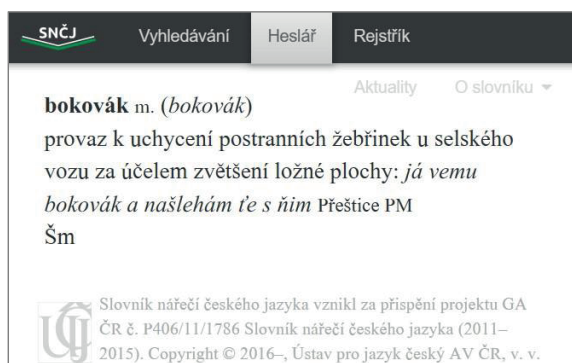
⁴ Více viz Ireinová a kol. 2023: 9; Dvořáčková 2011: 74.

⁵ Dialektologové sledují též specifika běžné mluvy v oblastech s různou mírou migrace obyvatelstva, tj. ve městech a v pohraničí, kde došlo po druhé světové válce k výměně obyvatelstva.

⁶ O archivu podrobněji Ireinová 2021: 13–14.

Obrázek 2: Archiv lidového jazyka – excerpční lístky *bokovák*, *dorotka*.

Obrázek 3: Slovník nářečí českého jazyka – heslo *bokovák*
(<https://sncj.ujc.cas.cz/entry/bokovak>).

V letech 1964–1976 v průběhu celouzemního nářečního výzkumu vznikly základy Archivu zvukových záznamů nářečních promluv. I tento archiv je neustále rozšiřován; uložené audiální záznamy dokládají nejen zvukovou podobu našich nářečí, ale vyprávění mluvčích jsou velmi často i svědectvím toho, jak se dříve žilo v rodinách i ve venkovském (popř. i městském) společenství, jak se hospodařilo, jaké zvyky se v průběhu roku dodržovaly atd.⁷

Výsledky dlouhodobého soustavného výzkumu nářečí českého jazyka dialektologové publikují v kolektivních i autorských monografiích, v příspěvcích v odborných časopisech a na domácích i zahraničních konferencích, přednášejí na

⁷ Nářeční zvukové záznamy jsou v dialektologickém oddělení zpracovávány v rámci řešení projektu *Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka* (č. DH23P03OVV010, poskytovatel podpory Ministerstvo kultury, Program NAKI III); vzniká mj. *Databáze nářečních promluv*, díky níž budou reprezentativní nahrávky zpřístupněny odborné i laické veřejnosti, více na <https://www.jamap.cz/o-projektu>.

všech stupních škol a prostřednictvím popularizačních aktivit zpřístupňují výsledky své práce veřejnosti⁸.

Významný podíl na vědecké činnosti dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český zaujímají výstupy lexikografické (*Slovník nářečí českého jazyka*⁹, viz výše obrázek 3; *Slovník pomístní jmen na Moravě a ve Slezsku*¹⁰) a geolingvistické, jimž bude věnována pozornost v následujícím textu. Brněnští dialektologové vytvářejí jednak národní nářeční atlasy (*Český jazykový atlas*, *Atlas nářečí českého jazyka*), jednak spolupracovali či stále spolupracují na vzniku atlasů mezinárodních (*Karpatský jazykový atlas*, *Slovanský jazykový atlas*, *Evropský jazykový atlas*).

Pro tvorbu všech dialektologických výstupů je nezbytná bohatá materiálová základna (o archivech viz výše s. 91–92), jejíž rozšiřování se děje zejména prostřednictvím nářečních výzkumů. V poválečných letech, kdy záštitu nad systematickým výzkumem našich nářečí převzal Ústav pro jazyk český, byly zahájeny nejprve regionální (oblastní) výzkumy, na něž navázaly výzkumy celouzemní.

4. Nepřímý výzkum nářečí českého jazyka

4.1. Regionální nářeční dotazníky (1947–1953)

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český započalo ihned po svém vzniku v roce 1946 přípravy na systematické výzkumy tradičních teritoriálních dialektů českého jazyka. Bylo totiž nezbytné prohloubit dosavadní znalosti o našich nářečích, zjistit charakter jednotlivých nářečních jevů a získat komplexní představu o jejich zeměpisném rozšíření. Cílem měl být ucelený obraz o tehdejšímu stavu dialektů na celém území českého národního jazyka.

⁸ Více viz <https://ujc.cas.cz/cs/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/>, <https://www.ceskanareci.cz/>.

⁹ Slovník vzniká od roku 2011 s cílem podat komplexní pohled na lexikum dialektů v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, koncipován je jako interaktivní – připravuje se jeho propojení i s dalšími výstupy dialektologického oddělení. Materiálovou základnou je především Archiv lidového jazyka (o něm viz výše s. 91). Pro tvorbu slovníkových hesel byl vyvinut speciální software, hesla jsou zpřístupňována od roku 2016 na webových stránkách Ústavu pro jazyk český (<https://snecj.ujc.cas.cz/>; zveřejněna byla dosud hesla A–D, výběrově i hesla s jinými náslovími). Více o slovníku viz <https://snecj.ujc.cas.cz/minfo/all#uvod>, též Ireinová/Konečná 2016.

¹⁰ Slovník vzniká od roku 2005, hesla jsou výběrově zpřístupňována od roku 2014 na <https://spjms.ujc.cas.cz/>, více o slovníku viz <https://spjms.ujc.cas.cz/minfo/all#uvod>. Pomístní jména (anoikonyma) byla shromažďována v 60.–80. letech 20. století na Moravě a ve Slezsku v obcích s převahou obyvatelstva české národnosti, a to pomocí soupisové (korespondenční) ankety, terénního výzkumu a taktéž díky studentským pracím; v dialektologickém oddělení je archivováno zhruba 225 tisíc záznamů. *Slovník pomístních jmen v Čechách*, vznikající v onomastickém oddělení Ústavu pro jazyk český, je dostupný na <https://spjc.ujc.cas.cz/>.

Dialektologové zpracovali na základě tehdejších znalostí o diferenciaci nářečí českého jazyka a podle návrhů O. Hujera, B. Havránka, V. Šmilauera, V. Vážného, A. Kellnera, J. Běliče, A. Gregora, F. Kopečného a F. Svěráka třináct regionálních dotazníků¹¹ zaměřených především na základní jevy fonetické a morfologické (viz obrázek 4).

Dotazníky byly různého rozsahu (od 2 do 44 listů) a unifikované nebyly ani po stránce obsahové – každý byl zaměřený na specifika dané nářeční oblasti a jeho prostřednictvím se zjišťoval zeměpisný rozsah významných regionálních nářečních jevů. Tato fáze nářečních výzkumů měla i přesto velký význam, neboť představovala široce založený, systematický výzkum tradičních teritoriálních dialektů na celém území českého jazyka.

Sběr jazykového materiálu dialektologové realizovali metodou nepřímého výzkumu – korespondenční metodou. Dotazníky s jednoduchými pokyny k vyplnění rozeslali prostřednictvím pošty do terénu. Zkoumanými lokalitami byly zpravidla obce, v nichž se tehdy nacházela škola. Tam dotazníky spolu s rodilými mluvčími vyplnili laičtí explorátoři – nedialektologové (vesměs místní učitelé) a ti je poté odeslali do dialektologického oddělení. Jeden dotazník připadl zhruba na plochu 15 km² a dialektologům se vrátilo zpět 95 % dotazníků, čímž byl shromážděn obsáhlý nářeční materiál.

Aby dialektologové získali ucelený pohled na územní rozrůznění našich dialektů, bylo nutné shromážděný materiál kartograficky zpracovat. Nejprve vznikaly velkoformátové vícebarevné mapy s bodovými znaky, následně byla takto zobrazená nářeční situace pomocí linií (izoglos)¹² transformována do schematických map formátu A5¹³. Tyto malé mapy podávající základní přehled o geografickém rozšíření kartografovaných jevů se staly jedním z významných pramenů pro Jaromíra Běliče při zpracovávání *Nástinu české dialektologie* (1972). Kromě tohoto kompendia a dílčích odborných statí vznikly na základě materiálu z regionálních dotazníků též nářeční monografie Jaroslava Voráče *Česká nářečí jihozápadní* (I, 1955; II, 1976) a Slavomíra Utěšeného *Nářečí přechodného pásu česko-moravského* (1960). Součástí uvedených publikací jsou mapy ve

¹¹ Soupis regionálních dotazníků: *Dotazník pro česká nářečí jihozápadní*; *Dotazník pro česká nářečí severovýchodní*; *Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní*; *Dotazník pro nářečí středočeská se zřetelem k obecné češtině*; *Dotazník pro nářečí hanácká*; *Dotazník pro nářečí moravskoslovenská*; *Dotazník pro česká nářečí lašská*; doplňující *Zvláštní dotazník pro nářečí západočeská*; *Zvláštní dotazník pro okrajové oblasti západočeské*; *Zvláštní dotazník pro nářečí jihočeská*; *Zvláštní dotazník pro okrajové jihočeské nářečí doudlebské*; *Zvláštní dotazník pro okrajová území severovýchodních nářečí českých*; *Speciální dotazník pro severovýchodní česká nářečí*. V názvech dotazníků bylo užito tehdejší dialektologické názvosloví: hanáckými nářečimi jsou míněna dnešní nářečí středomoravská, pro nářečí moravskoslovenská užívá současná dialektologie termín východomoravská a pro nářečí lašská je běžné označení slezská.

¹² V dialektologii se běžněji užívá pojem *izoglosa* (viz např. Kloferová 2017a).

¹³ Tyto mapy bohužel v archivu dialektologického oddělení uchovány nejsou.

503

ČESKÁ NÁŘEČÍ JIHOVÝCHODNÍ • 23

Obec: *Kačelehy*
 Okres: *Jindř. Hradec*
 Vyplnil: *Frant. Kocourek*

Podtrhujte a doplňujte!

31. Upadlo mi kladívko, podej mi je!
 Přivezli nám dříví, složil jsem je.
 Zaběhlo se vám hříbě, dojděte si pro ně!
 Podtrhnete, jak se u vás říká!

Neříká se snad:
 podej mi ho
 složil sem ho
 dojděte si pro něj

32. Říká se: nebo: nebo jinak? Jak?

a) při tom při tem
 b) s tým s tejm, s tym *s tím*
 vod tý (doby) vod tej, vod ty *od té doby*
 k tý, vo tý (kapliče) k tej, vo tej *od té kapličky*
 c) těch, těm tejh, tejm tech, tem
těma tejma tema

33. Říká se: nebo: nebo jinak?

gdo, něgdo gro, něgro; negdo; hdo, něhdo; nehdo; nedo
nigdá (-y) nigrá (-y), (nígrý); níhdá (-y)
něco neco
nějakej, ňákej nejakej, nákej

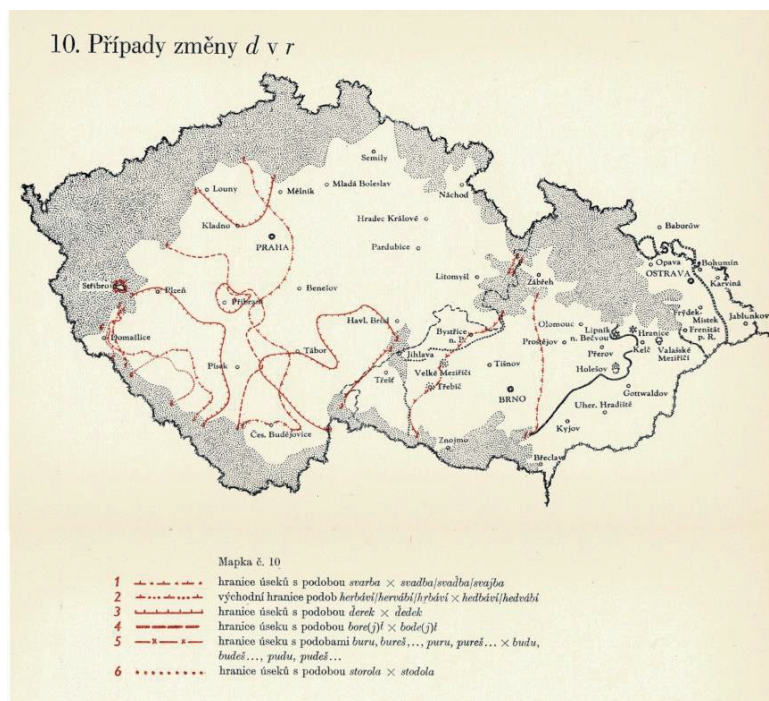
34. Říká se: nebo jinak? Jak?

Přišli k nám fšeci, fšeci, fšici, fšici dobroutovský hoši *všichni*
 Pověděli sme to fšem, fšim, fšeckým, fšechním dobroutovskejm hošům *všem*
 Mluvili sme s fšema, fšeckejma, fšechnejma dobroutovskejma hošima *se všema*

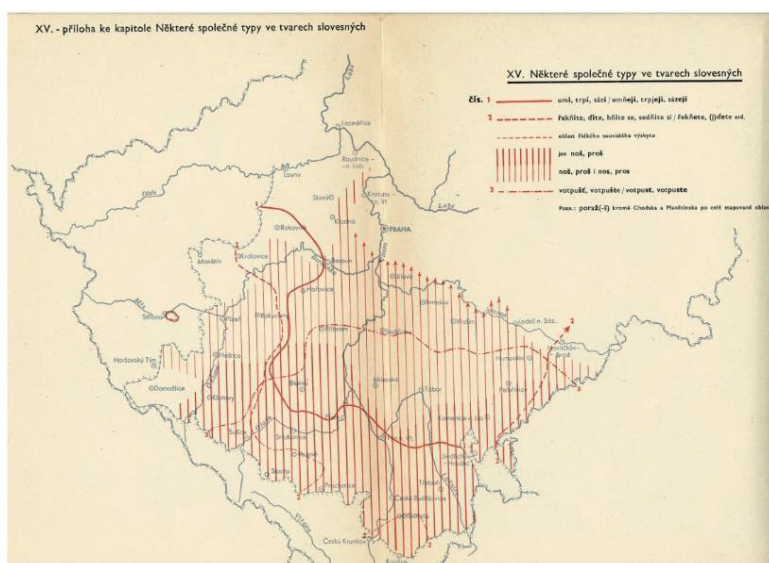
35. Žijí ještě tvary: smy, mámy, dámy
 nebo se říká: sme, máme, dáme?

Obrázek 4: Dotazník pro česká nářečí jihovýchodní – ukázka strany č. 23 (vyplňovatelé dialektismy užívané v dané lokalitě vybírali z předepsaných variant a podtrhávali je, chybějící dopisovali).

formátu A4, na nichž jsou liniemi vyznačeny oblasti souvislého výskytu sledovaného jevu, výjimečně jsou použity bodové znaky nebo šrafování (viz obrázek 5 a 6).

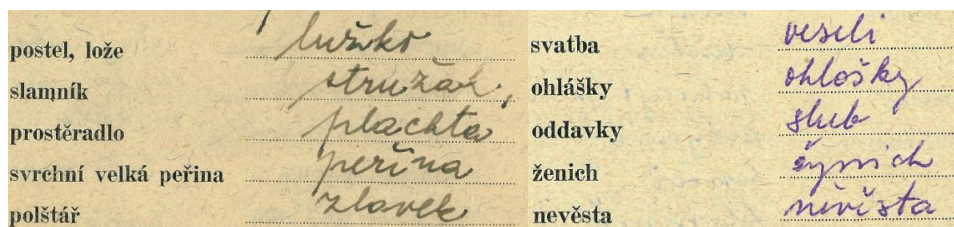
Obrázek 5: *Nástin české dialektologie* (Bělič 1972) – mapka č. 10 s legendou.

Obrázek 6: *Česká nářečí jihozápadní* (Voráč 1955) – mapa XV.

4.2. Celouzemní nářeční dotazníky (1954–1958)

Při přípravě druhé, lexikální fáze nářečního výzkumu dialektologové využili zkušenosti nejen z regionálních dotazníků, ale též z lexikální ankety Adolfa Kellnera *Odras života slezského lidu v jazyce – Lexikální dotazník pro nářečí severovýchodní Moravy* (1950), jejímž cílem bylo postihnout hlavní jádro slezské lexikální zásoby (viz obrázek 7). Anketa byla realizována na nevelkém území, ale byla první soustavnou akcí tohoto druhu na území českého jazyka.

Obrázek 7: *Odras života slezského lidu* – ukázky z dotazníku, obec Mokré Lazce, okres Opava (vlevo), obec Vyšní Lhoty, okres Frýdek-Místek (vpravo).

Dialektologové sestavili dva sešity *Slovníkového dotazníku pro nářečí českého jazyka*. V roce 1954 to byl sešit I obsahující 26 stran; podobně jako u regionálních dotazníků (viz obrázek 4) byly u jednotlivých položek některé nářeční lexémy předtištěny, vyplňovatelé je pak mohli podtrhávat nebo měli možnost příslušný nářeční výraz zapsat na volný řádek (viz obrázek 8 vlevo). Vzhledem k tomu, že respondenti mohli být uvedenými lexémy ovlivněni, v sešitě II, vydaném v roce 1958 o rozsahu 20 stran, se od uvedeného postupu odstoupilo a explorátoři museli všechny zjištěné výrazy doplnit sami (viz obrázek 8 vpravo).

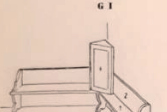
Výzkum byl opět realizován korespondenční metodou a i v této fázi bylo získáno velké množství materiálu – v brněnském Archivu lidového jazyka je uloženo zhruba 230 tisíc vyplněných listů celouzemních lexikálních dotazníků. Z tohoto nářečního materiálu dialektologové čerpali např. při psaní příspěvků (tzv. jazykových koutků) publikovaných v kolektivním díle *Čeština všední i nevšední* (1972), využili jej jako doplňkový materiál při tvorbě map *Českého jazykového atlasu* a pro Libuši Čižmarovou byl jedním z materiálových zdrojů při jejím srovnávacím výzkumu na Znojemsku (viz obrázek 9), výsledky prezentovala v *Jazykovém atlase jihozápadní Moravy* (2000). V práci dialektologů nachází tento cenný materiál uplatnění i v současnosti, a to jak v geolingvistickém zpracování nářečního materiálu (viz např. Spinková/Vondráková 2022), tak v jeho zpracování lexikografickém (materiál je využit v exemplifikacích heslových odstavců *Slovníku nářečí českého jazyka*, 2016–).

SLOVNÍKOVÝ DOTAZNÍK I • 10

Jak dlouho jste vyplňovali v obci: 10 let +

Obec: Slanov
Okres: Glmčice

I

II

III

9 lavičce s opěradly u zdi [obr. G I] (to — ten lavi, lavi...)
trupčoka skřínka v rohu [G I 4] (kositnice, stěnkodržec...)
židle s opěradly [II] (židlice, sevik, lavi, žmanča...)
vleží oděvnice bez opěradla [III] (židlice, stěnk...)
podlaha, deska [IV] (podlaha, oblož, deska, vykle...)
opěradlo (židlice, sedlo...)
zábranka (židlice, židlice, stělk...)

10 skříň na šaty (šatník, šatník, šatník, šatník, šatník...)
prádlník (přádln, vlnka, kuka, kuka...)
vřák (žmančák, kuka, kuka, kuka...)
postel (to — to postel, postel, lavi, kuka, lavi, kuka...)
plátník (žmančák, kuka, kuka, kuka...)
dřeviní kůlna (kuka, kuka, kuka, kuka...)

12 protitřada (podlaha, podlaha, lavičce, lavičce...)
velká vrchní peřina (židlice, vrchní, vrchní peřina...)
peřina pod hlavu (podlaha, podlaha, kuka, kuka...)
peřina, podlaha (podlaha, podlaha, kuka, kuka...)
sypek (sypek, sypek, sypek, sypek...)
pevák (pevák, pevák, pevák, pevák...)
pokrývka na stě (stěna, obrus, plachta, stěna...)

SLOVNÍKOVÝ DOTAZNÍK II • 8

Jak dlouho jste vyplňovali v obci: 52

Obec: Boptič
Okres: Tril

8. Jak se u vás rozlišují věkové stupně? (V nákrech odlište slova citově zabarveně.)

(malý) chlapec	<u>čapák, kade</u>	(dospělý) muž	<u>chlap</u>
(malý) dítě	<u>čapák</u>	(dospělá) žena	<u>chaba</u>
(dospívající) hoch	<u>kluk, kluk</u>	starý muž (vůbec)	<u>stárek</u>
(dospívající) dívka	<u>dívka</u>	stará žena (vůbec)	<u>baba</u>

Znáte u vás výrazy mužák, ženák? Co znamenají?

9. Které jsou nejrozšířenější příjmení ve vaší obci?

Udrujte se ještě ve vaší obci stará pojmenování „po chalupěch“? Uveďte.

u Trávní, u Trávní, u Trávní, u Trávní

10. Jsou nějaká zvláštní přezdívky osobní nebo rodinné, např. Kaláček, u Dorotků (podle jmen ženských) nebo jiné?

Uvedte u vás nejobvyklejší obměny domácké od křestních jmen, jako

Josef	<u>Joško, Juška</u>	Marie	<u>Máča, Máčinka, Máčička</u>
Jan	<u>Janča, Janek</u>	Anna	<u>Anča, Ančinka</u>
František	<u>Franta, Franta, Franta</u>	Františka	<u>Štola, Štolačka, Štolačka</u>
Antonín	<u>Anto</u>	a).	

V. ZEMĚDĚLSKÁ PRÁCE

1. pracovat děl, robotit, nakat
namáhat se nu

2. orat po prvé obč
po druhé podlaha
po třetí (na seti) zabovrat
konec pole, kde se orat obrací zavrat

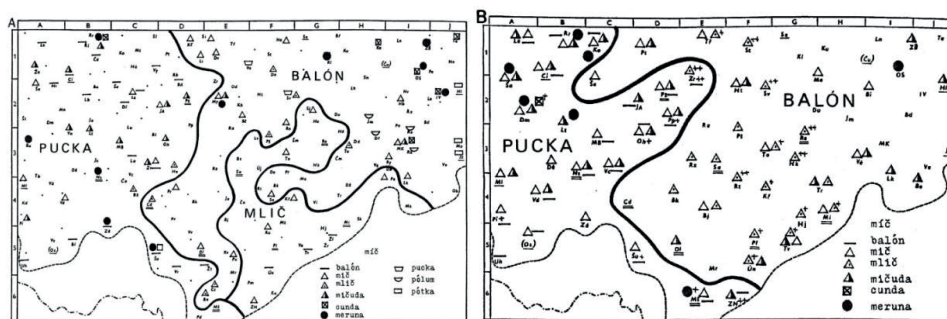
3. Orak pole, kde se zvláštními návyry různé spychují orání, např. na sklád, na převah, na řoso a podř.
Popište je také!

udřít se nu
likavá práce nu

po prvním orání nu
po druhém orání nu
po třetím orání nu
po ležícím ladem nu

Znáte u vás slova mrtovina, celina, kamenka, strk, škrovisko (h)ovour, bradlo, škrovisko? Co znamenají?

Obrázek 8: *Slovníkový dotazník pro nářečí českého jazyka I (vlevo), II (vpravo).*

Obrázek 9: *Jazykový atlas jihozápadní Moravy* (Čižmarová 2000) – položka míč; na mapě A (vlevo) je zobrazena nářeční situace, jak byla zachycena pomocí *Slovníkového dotazníku pro výzkum českým nářečí*; na mapě B (vpravo) jsou prezentovány výsledky srovnávacího výzkumu, realizovaného L. Čižmarovou.

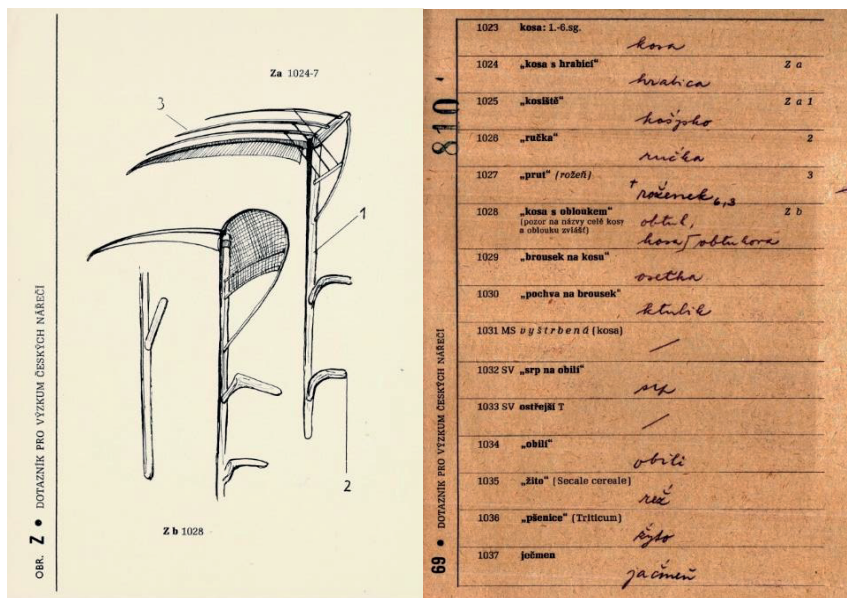
5. Přímý výzkum nářečí českého jazyka

Zkušenosti z nepřímého výzkumu a materiál shromážděný pomocí regionálních i celouzemních dotazníků využili pražští a brněnští dialektologové při přípravě přímého výzkumu nářečí českého jazyka, jehož cílem mělo být soustředění

nářečního materiálu pro plánovaný *Český jazykový atlas*. V přípravné fázi bylo nezbytné vybrat vhodné jazykové jevy pro dotazník, vytvořit síť zkoumaných lokalit a rozhodnout, jaká kritéria budou relevantní pro výběr respondentů.

Do *Dotazníku pro výzkum českých nářečí* (1964–1965) byly zařazovány především jevy pro dialekty charakteristické a vhodné pro kartografování a komparaci. *Dotazník* obsahuje 2 649 položek a jsou v něm vyvážené zastoupeny všechny jazykové roviny (lexikum, hláskosloví, morfologie, slovtvorba, syntax). Uspořádán je do dvou oddílů: oddíl A je zaměřen zejména na jevy diferencující se lexikálně a slovtvorně a je seřazen podle věcněvýznamových souvislostí (místní a domácí prostředí, hospodářství, zemědělské práce, příroda, člověk, život člověka, společenský život); součástí oddílu B jsou jevy gramatické a syntaktické.

Při nářečních výzkumech se plně osvědčuje využití obrázků, neboť se tak eliminují případná nedorozumění mezi respondentem a explorátorem, výzkum postupuje snadněji a rychleji. Do výše uvedených korespondenčních dotazníků byly obrázky prezentující sledované reálie a jejich součásti zařazeny, respondenti pak podle vyobrazení jednotlivé předměty jednoznačně pojmenovávali. Tento prostředek usnadňující výzkum byl tedy využit i v *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*. Byla vytvořena obrázková příloha obsahující 34 náčrtků vybraných reálií venkovského života (např. dřevěný a železný pluh, kosa, hrábě, cep, vrata, máselnice); obrázky byly pomocí odkazů složených z písmen a čísel propojeny s textovou částí dotazníku (viz obrázek 10 – u obrázků zobrazujících různé druhy kos

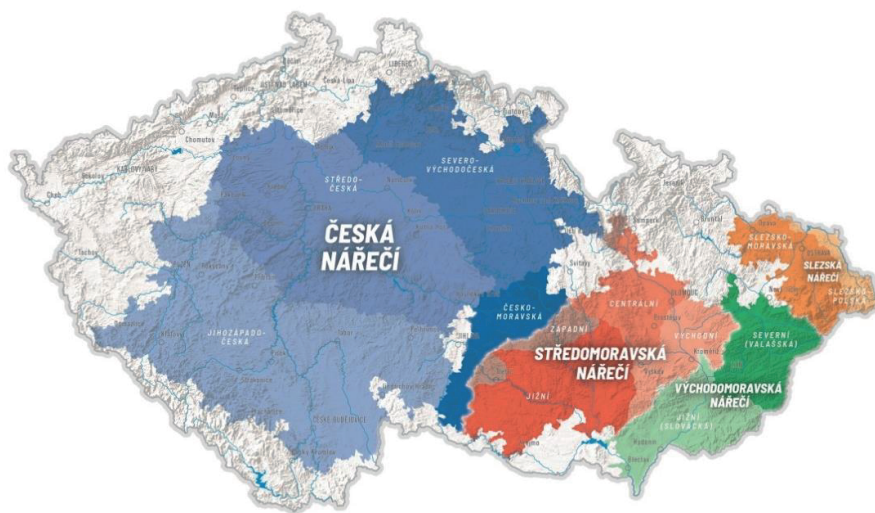

Obrázek 10: Dotazník pro výzkum českých nářečí – obrázková příloha Z (vlevo), vyplněný list z lokality 810, Hlubočec, okres Opava (vpravo).

jsou uvedena čísla dotazníkových položek: Z a 1024-7 + čísla 1, 2, 3 označující části kopy, Z b 1028; u dotazníkových položek 1024–1028 jsou vpravo zapsány reference odkazující k příslušným obrázkům).

Podle *Dotazníku* byl na celém území českého národního jazyka realizován přímý terénní výzkum, do nějž byli zapojeni výhradně školení explorátoři. Za celou dobu výzkumu se na něm různou měrou podílelo přibližně třicet pracovníků z pražského a brněnského dialektologického oddělení. V Čechách řídil postup prací Jaroslav Voráč, na Moravě a ve Slezsku výzkum koordinoval Jan Balhar.

Při tvorbě sítě lokalit bylo území Čech, Moravy a Slezska rozděleno na teritorium s tradičním osídlením (vnitrozemí) a oblasti s narušenou jazykovou kontinuitou (pohraničí a ostrůvky ve vnitrozemí, kde původně žilo obyvatelstvo převážně německé národnosti, po druhé světové válce vysídlené, a kde pak došlo k dosídlení obyvatelstvem přicházejícím sem z různých oblastí tehdejšího Československa; viz bíle vyznačené oblasti na obrázku 11).

Obrázek 11: *Nářečí českého jazyka – základní přehled* (Ireinová a kol. 2023).

Na území s tradičním osídlením bylo hlavním cílem výzkumu zachytit co nejzachovalejší, nejstarší stav tradičních nářečí českého jazyka, proto se vybíraly menší, ve středověku založené obce se starousedlým zemědělským obyvatelstvem, které se nacházely mimo hlavní komunikace. Hustota sítě není na celém území stejná: tam, kde se nářečí více diferencují, je vzdálenost mezi lokalitami menší, tj. na Moravě, ve Slezsku a na okrajích Čech. Sít' zkoumaných lokalit tvoří 420 vesnic: 221 v Čechách, 194 na Moravě a ve Slezsku, 5 v dnešním Polsku – dvě ze starého českého osídlení v Kladsku (Słone a Jakubowice; tzv. Český koutek) a tři z bývalého opavského Slezska (Branice, Pietrowice Wielkie, Krzanowice).

Paralelně s tím se nářečí zkoumala též v třinácti zahraničních vesnicích se starší českou kolonizací, tzn. v lokalitách obývaných od 18.–19. století českými osídlenci a jejich potomky. Jednalo se o pět lokalit v Rumunsku (Svatá Helena / Sfânta Elena, Gerník / Gârníc, Šumice / Șumița, Velký Perek / Peregu Mare, Klopotín / Clopodia), jednu v Polsku (Husinec / Gęsiniiec) a sedm v bývalé Jugoslávii (tj. v dnešním Chorvatsku: Ivanovo Selo / Ivanovo Selo, Dolany / Doljani, Velké Zdence / Veliki Zdenci, Běliševac / Bjeliševac; Srbsku: Kruščice / Kruščica, Središće / Veliko Središte; Bosně a Hercegovině: Nová Ves / Nova Ves). Přímou součástí sítě zkoumaných lokalit se však nestaly, pro materiál získaný v těchto lokalitách byl v komentáři vyhrazen oddíl 5, kam se zjištěné výrazy zapisovaly se zkratkami příslušných lokalit.

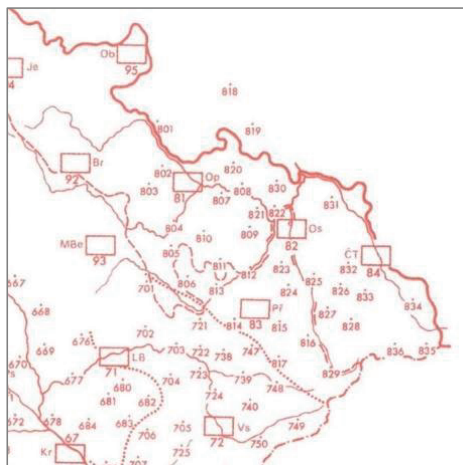
Na venkově výzkum probíhal v letech 1964–1972 a zúčastnilo se ho celkem 4 364 respondentů z řad nejstarší generace (jednalo se vesměs o mluvčí narozené na konci 19. a na začátku 20. století, v době výzkumu jim tedy bylo zhruba 65–75 let).

Výzkum se neomezil jen na venkovské prostředí, ale v letech 1973–1976 následoval výzkum ve městech (viz obrázek 12), jehož cílem bylo zaznamenat běžnou městskou mluvu. Do sítě zkoumaných lokalit bylo vybráno 57 měst: 37 měst vnitrozemských (18 v Čechách, 19 na Moravě a ve Slezsku) a 20 pohraničních¹⁴ (12 v Čechách, 8 na Moravě a ve Slezsku).

Ve vnitrozemských městech se zkoumalo u zástupců nejstarší generace i u 14–15leté mládeže. V pohraničních městech se mluva starších respondentů nesledovala, protože tato vrstva obyvatelstva zde byla po poválečném osídlování nářečně, částečně i jazykově heterogenní, pozornost byla věnována jen mluvčím nejmladších mluvčích, kteří zde žili od narození, popř. od nejtutějšího dětství. Celkem se do výzkumu ve městech zapojilo 1 032 mluvčích (365 ze starší generace, 667 z mladé generace).

Výzkum ve městech probíhal částečně podle *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, byly však eliminovány lexikální položky sledující realie tradičního venkovského života (nezkoumala se např. pojmenování pro chlívek pro vepře, žlab pro krávy; viz obrázek 13). Kromě toho byl sestaven *Dodatkový lexikální dotazník pro výzkum mluvy ve městech*, obsahující 139 položek zaměřených na realie vztahující se k městskému životu. S jeho pomocí se zjišťovala pojmenování pro biograf, klepadlo, koberec, rohový dům, tramvaj aj. Část dotazů byla určena pouze pro výzkum s mladou generací, cílem bylo zachytit slangové výrazy ze školního prostředí, sledovala se např. označení pro ředitele školy, školníka, učitele, školní předmět český jazyk. Lexikum shromážděné podle tohoto dotazníku je zpracováno v 5. díle *Českého jazykového atlasu* v kapitole *Doplňkový výzkum městské mluvy* (viz obrázek 14).

¹⁴ Označením „pohraniční“ je zde (i dále) míněno „ležící v oblasti s narušenou jazykovou kontinuitou“ (k tomu srov. výše s. 100).

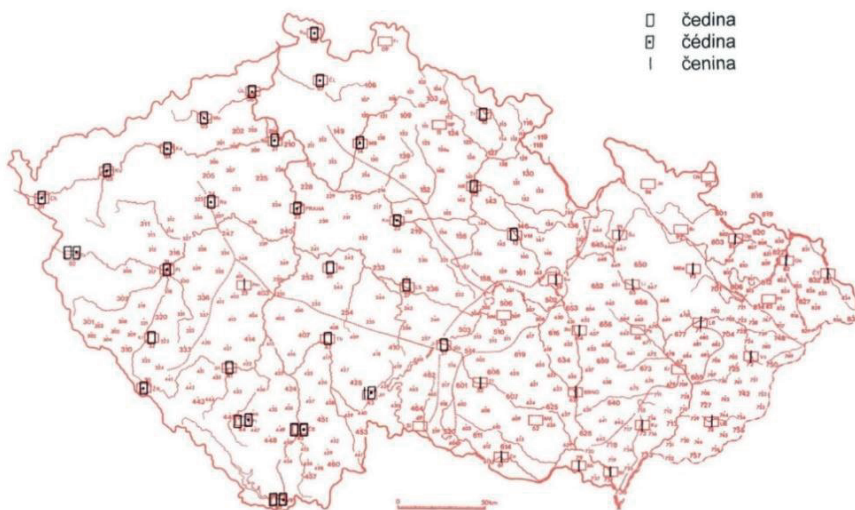
Obrázek 12: Český jazykový atlas – podkladová mapa (výřez); venkovské lokality jsou označeny tečkou a trojčíslečným číslem (první číslo je přiřazuje k nářeční skupině či podskupině), městské lokality jsou signalizovány obdélníkem a dvoučíslečným číslem, číselné označení pohraničních měst začíná nebo končí nulou či devítkou.

67

7. Dobytek	
743 „stáj pro koně“	θ
744 „stáj pro krávy“	θ
745 „chlívek pro vepře“	θ
746 „dřevěné trámký v podlaže stání“	θ
747 „šlab pro koně“	θ
748 „šlab pro krávy“	θ
749 „šlab pro prasata“	θ
750 „jesle“ (žebřík na zakládání sena)	θ
751 <i>řetěz</i>	<i>řetěz</i> // <i>řetěz</i>
○ 752 „poklízat dobytek“ (spravovat T) (zjistit, zda zraněné i krmit)	θ
753 „zelená píse“	θ
754 <i>míchat</i> (<i>chut</i>)	<i>míchat</i> <i>míchat</i>
○ 755 přez. 3.sg.	θ

50 • DOTAZNÍK PRO VÝZKUM ČESKÝCH NÁŘEČÍ

Obrázek 13: Dotazník pro výzkum českých nářečí – vyplněný list č. 50 z městské lokality 67, Kroměříž.

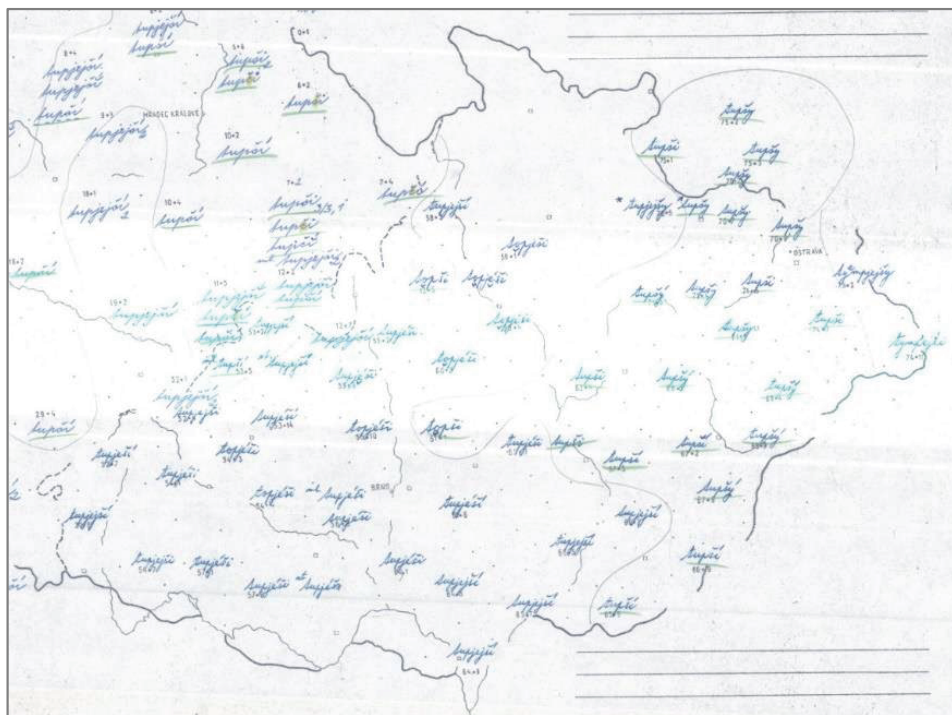

Obrázek 14: Český jazykový atlas 5 – mapa č. 443 čeština;
<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/5/443>.

6. Český jazykový atlas

Pro plánovaný *Český jazykový atlas* začali dialektologové vytvářet první mapy. Aby dosáhli optimální prezentace nářečního materiálu testovali během přípravné fáze různé kartografické metody.

Nejjednodušší metodou je metoda nápisová, při níž je jazykový obsah na podkladovou mapu k bodovému znaku příslušné zkoumané lokality uveden v písemné podobě. V dialektologickém oddělení v letech 1970–1973 při pracovním mapování nářečního materiálu vzniklo takřka 600 nápisových map (viz obrázek 15).

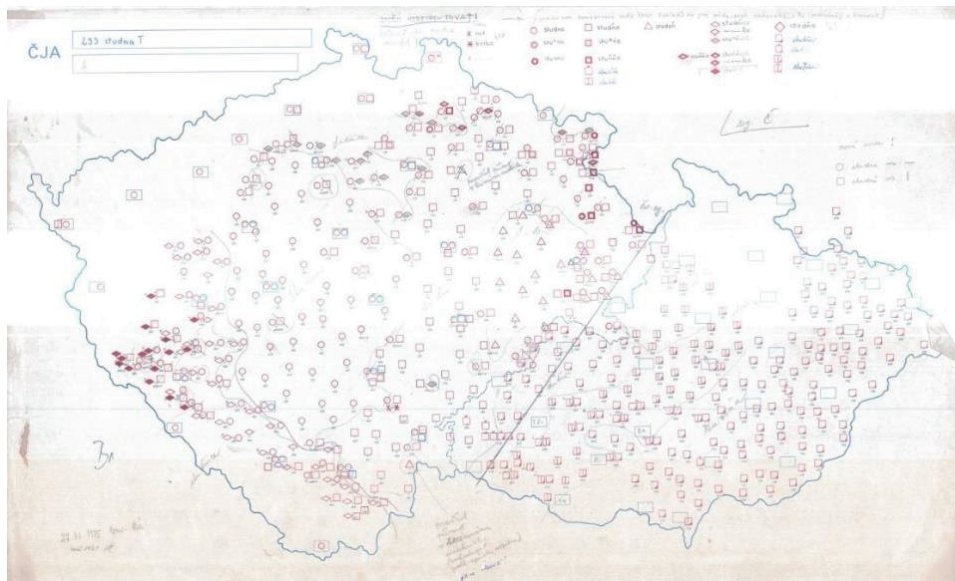

Obrázek 15: Pracovní mapa dotazníkové položky tupějši – ve zjednodušeném dialektologickém přepisu jsou zapsány nářeční výrazy *tupjejši*, *tupjěši*, *topjěši*, *topši*, *tupši*, *tupšy* aj. (do *Českého jazykového atlasu* tato položka zařazena nebyla).

Další kartografickou metodou, která byla při mapování shromážděného nářečního materiálu využita, je metoda bodových znaků¹⁵. Jazyková data jsou nejprve utříděna, typizována, generalizována a na podkladovou mapu jsou pak ke znaku příslušné lokality zaznamenána pomocí bodových geometrických znaků (zejména

¹⁵ V dialektologii často označovaná jako metoda symbolová, viz např. Kloferová 2017b.

kruh, čtverec, obdélník, trojúhelník) nebo liniových identifikačních znaků; struktura bodového znaku dovoluje vyjádřit relace zobrazovaných jevů v jazykovém systému, např. varianty slovtvorné, morfologické, hláskoslovné (viz obrázek 16).

Obrázek 16: Pracovní mapa dotazníkové položky studna
(finální verze je dostupná z <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/1/217>).

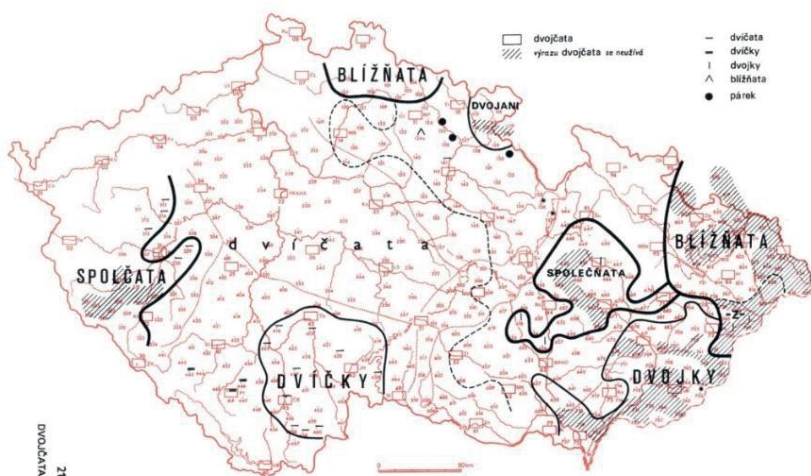
Pokud je na sledovaném území nářeční materiál doložen v mnoha jazykových obměnách, je pro přesné a úplné znázornění složité jazykové situace v mapách nezbytné vytvoření rozsáhlého znakového klíče a pro zachování přehlednosti použití odpovídajícího měřítka a formátu mapy. Vzhledem k tomu, že již v době, kdy vznikala koncepce *Českého jazykového atlasu*, dostali dialektologové úkol vytvořit atlas ve formátu běžné knižní publikace a s využitím dvou barev na mapách (jedna barva pro podkladovou mapu, druhá barva pro vyjádření nářečního obsahu mapy), museli zvolit optimální znakový klíč.

Mapování nářečního materiálu, získaného prostřednictvím *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*, metodou bodových znaků¹⁶ bylo zahájeno v roce 1974, tj. po skončení výzkumu ve venkovských lokalitách. Při hledání nejvhodnějšího znakového klíče dialektologové dospěli k rozhodnutí kombinovat kartografické metody, tj. metodu bodových znaků a metodu plošných znaků, a nevykreslovat pravidelné regionální hláskové obměny (k těm se přihlíželo pouze v úvodních oddílech ko-

¹⁶ Tento způsob kartografování byl využit již při zpracovávání rozsáhlého materiálu z dotazníků z nepřímého výzkumu (o tom viz výše s. 100).

mentářů). Tak se zredukoval počet prezentovaných nářečních variant a atlas mohl být připravován pro požadovaný formát A4.

Na mapách jsou využity linie ohraničující oblasti s výskytem totožného jevu (zpravidla jsou doplněny nápisy), šrafy a strukturované bodové znaky. Kombinaci těchto prostředků dokumentuje např. mapa dotazníkové položky „dvojčata“ (viz obrázek 17). Topografický podklad všech map *Českého jazykového atlasu* je proveden červenou barvou, tematický nářeční obsah barvou černou.

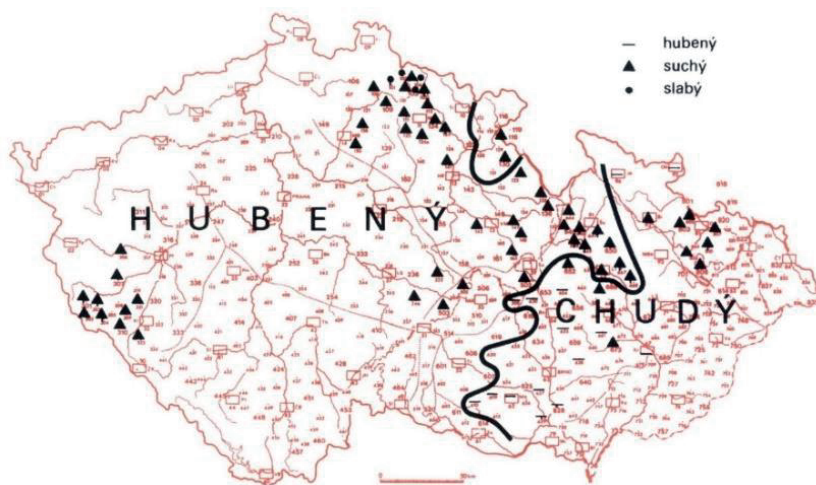

Obrázek 17: *Český jazykový atlas 1* – mapa č. 21 dvojčata
 (<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/1/21>).

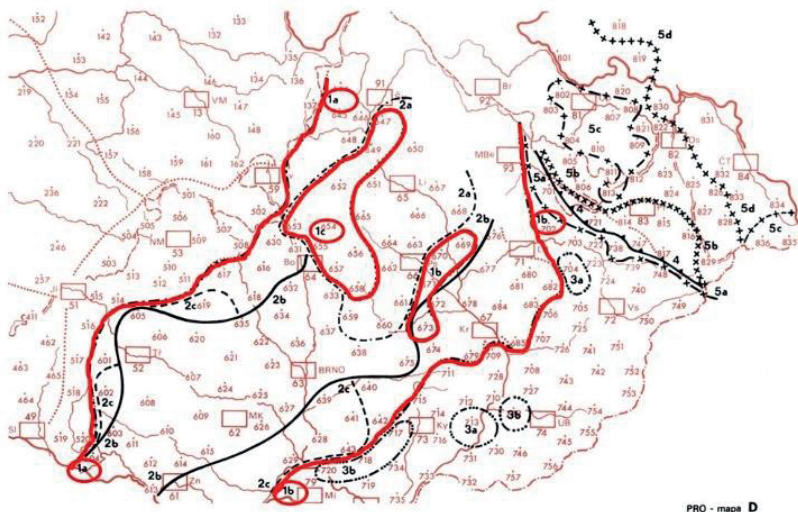
Zeměpisné rozšíření pravidelných regionálních hláskových obměn bylo částečně generalizováno a pomocí linií znázorněno na šesti mapách označených A–F a uváděných v úvodu každého svazku *Českého jazykového atlasu*. Pomocí těchto linií lze rekonstruovat skutečné realizace nářečních slov zaznamenané v jednotlivých lokalitách. Hlásky podléhající pravidelným regionálním obměnám jsou v komentáři k mapě v oddíle 1 vyznačeny podtrženým písmenem (popř. písmenem uzavřeným do závorek), např. zápisy *hubený*, *chudý* z oddílu 1M komentáře zastupují např. obměny *hubenej*, *hubené*, *hōbené*, *chudé*, *chodé*, *chodě*, *chudí*, *chudý*, *chudej*, *chudy*. V *Abecedním seznamu podtržených hlásek*¹⁷ podtržené *u* zastupuje středomoravskou změnu *u > o*, *o* (viz mapa D, izoglosy 2abc¹⁸), podtržené *ý* dokládá tyto možné hláskové difference: slezské krácení (A1a), tzv. nadměrné *ej* v kelečských a dolských nářečích (D3ab), české *ej*, středomoravské *é*, *ě*, čuhácké a slovácké *í* (D1abc) a valašské *ý* (F2a) (viz obrázky 18–20).

¹⁷ Viz <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/pro>.

¹⁸ Viz https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/pro_mapa?map=D.

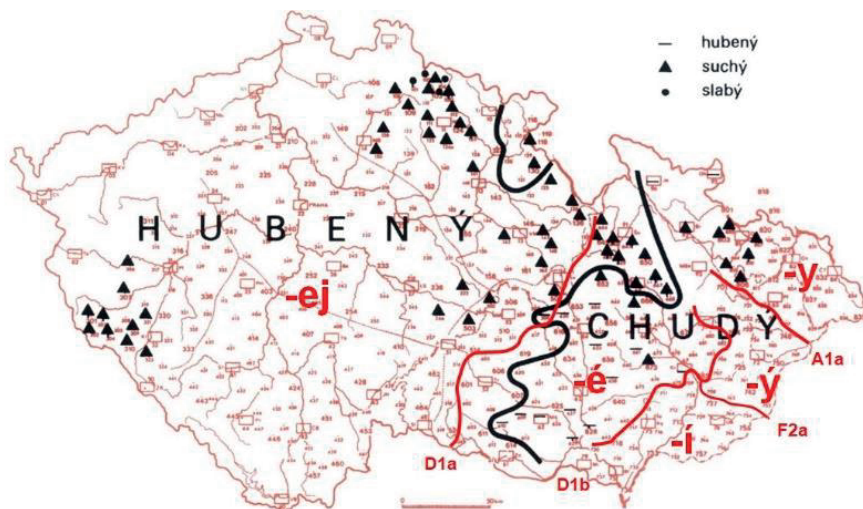

Obrázek 18: Český jazykový atlas 1 – mapa 73 hubený
 (<https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/heslo/1/73>).

Obrázek 19: Český jazykový atlas – pravidelné regionální hláskové obměny,
 mapa D s vyznačenými liniemi 1abc.

Každé mapované položce náleží kromě mapy též komentář s údaji, které nebylo možné na mapě zachytit a díky nimž je nářeční obraz kompletní. Součástí komentáře jsou zpřesňující informace o nářečních výrazech, jejich tvarech a hláskoslovných podobách zobrazených na mapě. Již zmiňovaný oddíl 1 obsahuje všechny dialektismy zjištěné terénním výzkumem (mapované i nemapované). Oddíl 2 je

Obrázek 20: *Český jazykový atlas 1* – mapa 73 hubený s vyznačenými vybranými liniemi pravidelných regionálních hláskových obměn a s uvedením nářečních koncovek adjektiv.

vyhrazen pro výklad významu sledované položky, diferencím lexikálním, slovo-
tvorným, morfologickým a hláskoslovným, pozornost je věnována i frekvenci vý-
razů, jejich expresivitě, motivačním zdrojům, ale také generačnímu využití výrazů
atd. Oddíl 3 stručným popisem situace na mapě usnadňuje čtenáři orientaci v mapě,
upozorňuje na závažné jazykové jevy a jejich teritoriální souvislosti. Do oddílu
4 jsou zařazeny stručné etymologické výklady mapovaných výrazů, evidovány jsou
doklady ze staré i současné češtiny a ze západoslovanských jazyků. V oddíle 5 jsou
registrovány nářeční doklady zachycené terénním výzkumem v českých jazyko-
vých enklávách (o nich výše na s. 101). V 6. oddíle jsou uvedeny odkazy na mapy
a komentáře v západoslovanských jazykových atlasech, ve *Slovanském jazykovém
atlase* a v *Evropském jazykovém atlase*, ve kterých je mapována shodná nebo
blízká problematika. Výjimečně bývá připojen oddíl 7, v němž je stručně popsána
významově blízká nemapovaná položka *Dotazníku pro výzkum českých nářečí*.

Na základě materiálu shromážděného přímým terénním výzkumem vznikl šes-
tidílný *Český jazykový atlas* (tiskem 1992–2011). Na 1 558 mapách (a v 1 578
komentářích) prezentuje první úplný obraz územního rozrůznění českého národní-
ho jazyka. Na jeho tvorbě se podílelo celkem 22 dialektologů. Vedoucím autor-
ského kolektivu byl Jan Balhar, v prvních dvou svazcích spolu s Pavlem Jančákem,
který od třetího svazku atlas recenzoval (oba se významnou měrou podíleli už i na
přípravných pracích).

V prvních třech svazcích je obsažena lexikální zásoba z významových okruhů
‘člověk’, ‘místní a domácí prostředí’ (svazek 1), ‘zahrada a sad’, ‘živočišstvo’, ‘les
a rostlinstvo’, ‘krajina’, ‘čas a počasí’, ‘vesnice dříve a nyní’, ‘zábavy a zvyky’

(svazek 2), ‘hospodářská usedlost’, ‘polní práce, zemědělské nářadí a nástroje’, ‘dobytek a drůbež’ (svazek 3). Prezентují se tak nářeční výrazy, které byly součástí každodenního života na venkově, lidé se s jejich pomocí dorozumívali při práci na poli, v hospodářství, v domácnosti, popisovali jimi okolní přírodu. Čtvrtý svazek představuje teritoriální difference morfologických forem všech ohebných slov. Podstatnou část pátého svazku zaujímá oddíl prezentující vybrané hláskoslovné jevy, publikovány byly jevy syntaktické, tvoření adverbii a také výsledky z doplňkového výzkumu ve městech, závěrečný oddíl představuje mapy svazků izoglos (celkem 15 mapových listů s 60 izoglosovými svazky) excerpovaných z celého *Českého jazykového atlasu* (tyto mapy přinášejí nový pohled na nářečí českého jazyka, znázorňují do té doby nepopsané areály a poskytují východisko pro další (i mezioborová) bádání).

Díky poslednímu svazku, nazvanému *Dodatky*, se stal *Český jazykový atlas* komplexním dílem. Neobsahuje mapy, ale předkládá informace nezbytné pro ucelený pohled na toto zásadní dílo české dialektologie, na jehož tvorbě se podílelo několik generací dialektologů. Zahrnuje zejména kompletní rejstřík nářečních dokladů ze všech pěti mapových svazků (zhruba 25 tisíc dialektismů a slovních forem), obsáhlou bibliografii české dialektologie od r. 1968 (takřka 900 záznamů)¹⁹. V *Dodatecích* jsou zařazeny charakteristiky zkoumaných lokalit a dotazníky, na jejichž základě byl realizován výzkum ve vesnických i městských lokalitách.

Součástí jsou i dvě CD, obsahující reprezentativní výběr z audiozáznamů souvislých vyprávění pořízených při celouzemním terénním výzkumu nářečí českého jazyka v letech 1964–1976²⁰. Vedle audiálních záznamů 36 vyprávění z Čech a 34 z Moravy a Slezska jsou publikovány i přepisy těchto ukázek podle zásad zjednodušené dialektologické transkripce doplněné charakteristikou nářečních jevů obsažených v ukázkách (popsány jsou zpravidla jevy typické pro danou nářeční skupinu, podskupinu či úsek, ale i jevy vyskytující se ve sledované promluvě ojediněle). Zájemci o nářečí českého jazyka tak získají konkrétní představu o jejich zvukové podobě a zároveň se z vyprávění dozví, jak lidé na vesnici dříve žili, hospodařili, jaké udržovali zvyky, jak prožívali různá historická období, např. první a druhou světovou válku²¹.

Aby se mohl *Český jazykový atlas* dostat k co největšímu počtu percipientů, dialektologové v letech 2012–2016 jednotlivé svazky postupně zrevidovali, připravili 2., elektronické, opravené a doplněné vydání a zveřejnili ho na webových

¹⁹ Odkazy na starší publikační výstupy jsou uvedeny v monografii Jaromíra Běliče *Nástin české dialektologie* (1972), přehled novějších knižních i časopiseckých příspěvků je na webu *Slovníku nářečí českého jazyka* (viz <https://snj.ujc.cas.cz/minfo/all#publikace>).

²⁰ Veškeré nahrávky jsou součástí Archivu zvukových záznamů nářečních promluv, viz výše s. 92.

²¹ Přepisy dalších nahrávek z výzkumů jsou obsaženy v kolektivní publikaci *České nářeční texty* (Lamprecht a kol. 1976).

stránkách Ústavu pro jazyk český. Všechny šest svazků (kromě audiozáznamů) je dostupných ve verzi PDF na <https://cja.ujc.cas.cz/>, svazky 1–5 ve verzi HTML na <https://cja.ujc.cas.cz/e-cja/>.

Publikováním všech šesti svazků *Českého jazykového atlasu* bylo završeno rozsáhlé jazykovězeměpisné dílo, podávající všestranný pohled na nářečí českého jazyka, na jejich územní rozrůznění a postihující hlavní tendence jejich vývoje.

Díky celouzemnímu výzkumu uskutečněnému v letech 1964–1976 pro *Český jazykový atlas* je v Archivu lidového jazyka uchován nářeční materiál nenahraditelné dokumentární hodnoty. Cenný je pro lingvistická (nejen dialektologická) bádání, aplikovatelný je též v dalších společenskovědních oborech, zejména v etnologii a historii.

7. Dialektologicko-geoinformatické výstupy

Publikováním *Českého jazykového atlasu* kartografické zpracování nářečního materiálu v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český však neskončilo. V archivech oddělení je jednak dosud stále ještě nezpracovaný materiál, jednak se nabízejí nové, moderní metody zpracování a prezentování nářečního materiálu.

V roce 2020 dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český zahájilo spolupráci s Katedrou geoinformatiky Přírodovědecké fakulty Univerzity Palackého v Olomouci realizací projektu „Nářečí českého jazyka interaktivně. Dokumentace a zpřístupnění mizejícího jazykového dědictví jako nedílné součásti regionálních identit“²². Spolupráce byla úspěšně završena v roce 2022, výsledky měly veskrze pozitivní ohlasy, dialektologicko-geoinformatický tým tedy připravil nový projekt „Atlas českého jazyka 2027: celouzemní výzkum nářečí českého jazyka po 50 letech“, který započal řešit v roce 2023²³.

Během dosavadní kooperace vznikla řada nástrojů, které umožňují dialektologický materiál zpracovávat efektivněji, než tomu bylo v předcházejících obdobích, a vytvářet kvalitní výstupy prezentující tento materiál novými, moderními formami, zajímavými jak pro odborné, tak pro laické publikum.

Mezi zásadní výstupy patří dva softwary, jež dovolují získávat, snadno spravovat a vizualizovat data v mapách. Prvním z nich je software ProPONAR, určený pro sběr a organizaci multimediálních nářečních dat. Druhým je software ProMAP pro víceúrovňovou organizaci mapových podkladů týkajících se nářečí a generování nářečních map. Dále byl vytvořen webový nářeční geoportál DiaMa, který poskytuje pokročilou vyhledávací a komparační funkcionalitu pro nářeční mapy. Prostřednic-

²² Projekt číslo DG20P02OVV029 v letech 2020–2022 finančně podpořilo Ministerstvo kultury České republiky v rámci Programu NAKI II.

²³ Ukončení projektu číslo DH23P03OVV050 je naplánováno na rok 2027, finanční podporu poskytlo opět Ministerstvo kultury, a to v rámci Programu NAKI III.

tvím bodových znaků v mapách je dostupná databáze elektronických dokumentů DiDa s unikátními záznamy nářečí z více než tisíce různých archivních (písemných i zvukových) zdrojů. Databáze InteGra obsahuje nářeční data z lokalit, v nichž se uskutečnil výzkum, a z těchto záznamů je dopočítává pro okolní místa, kde výzkum neproběhl. Všechny tyto nástroje jsou dostupné na internetu²⁴ a využívají se při tvorbě nářečních map jednotlivých svazků *Atlasu nářečí českého jazyka*.

8. Atlas nářečí českého jazyka

V tematicky zaměřených svazcích *Atlasu nářečí českého jazyka* je prezentován nářeční materiál získaný celouzemním výzkumem uskutečněným v letech 1964–1976, a to materiál již zpracovaný v *Českém jazykovém atlase* (1992–2011), ale i dosud nepublikovaný, uložený v Archivu lidového jazyka v dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český v Brně. Cílem je předložit vybrané jazykové jevy v nové formě, která zpřístupní nářeční materiály nejen odborníkům, ale i laickým zájemcům o nářečí.

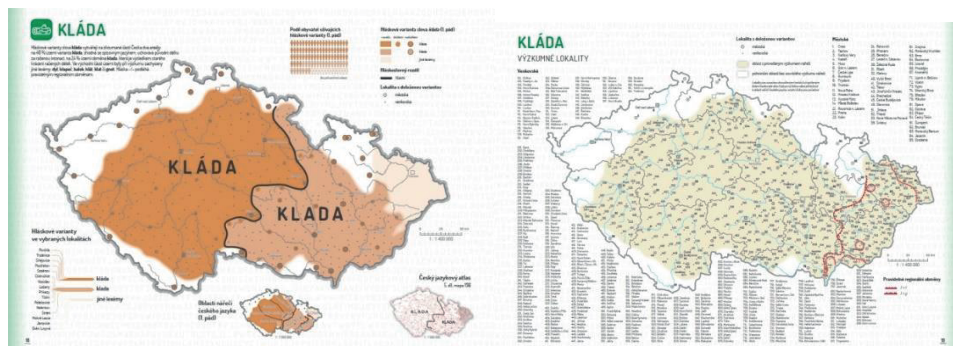
Každý z doposud vydaných svazků je unikátní svým vizuálním stylem a atlasovým konceptem. Vždy obsahuje část s analytickými nářečními mapami, znázorňujícími prostorové rozšíření nářečních variant vybraných slov, a část s mapami syntetickými, které předkládají sumarizující pohled na hlavní dialektologické téma zpracované v analytických mapách a představují vrchol společné dialektologicko-geoinformatické práce.

Prvním dialektologicko-geoinformatickým atlasovým výstupem je *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (Ireinová a kol. 2020). Atlas obsahuje 16 hlavních analytických map, které vznikly kartografickým přepracováním vybraných map z 5. dílu *Českého jazykového atlasu* – nářeční data byla digitalizována a byl sestaven nový znakový klíč. Pro vyjádření geografického rozsahu nářečních variant s krátkými či dlouhými vokály u sledovaných výrazů (popř. dalších hláskových obměn) na hlavních analytických mapách byly zvoleny barevné plochy ohraničené liniemi a doplněné nápisy.

Každé mapované položce (slovu) je určena jedna dvoustrana (viz obrázek 21). Vlevo jsou umístěny hlavní analytické mapy se stručnými komentáři, zmenšené mapy z *Českého jazykového atlasu*, umožňující konfrontaci s novým mapovým provedením, mapky s rozložením nářečních oblastí a infografické prvky podávající informace o podílu obyvatel užívajících příslušné nářeční varianty a o hláskových variantách ve vybraných lokalitách. Na pravé straně jsou kromě soupisu výzkumných lokalit k dispozici doprovodné mapy, na nichž je pomocí linií (izoglos) vykresleno rozšíření pravidelných regionálních obměn hlásek nebo hláskových skupin

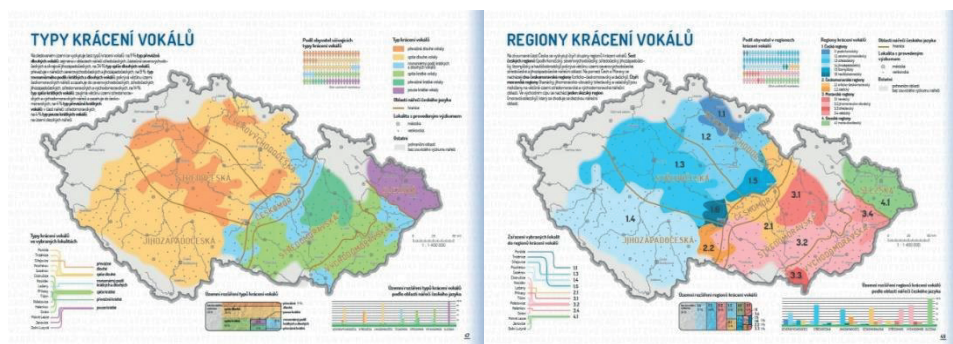
²⁴ Viz <https://www.ceskanareci.cz/geoportal>.

sledovaného slova (průběh těchto linií je v souladu s průběhem linií pravidelných regionálních obměn *Českého jazykového atlasu*). Čtenář tak může rekonstruovat skutečné realizace nářečních variant zaznamenané výzkumem v jednotlivých lokalitách pohodlněji a snadněji než čtenář *Českého jazykového atlasu*.

Obrázek 21: *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (Ireinová M. a kol., 2020) – ukázka atlasové dvoustrany (vlevo hlavní analytická mapa, vpravo mapa pravidelných regionálních hláskových obměn).

Druhá část atlasu obsahuje dvě syntetické mapy (mapy 6 typů a 13 regionů krácení vokálů, viz obrázek 22), jež představují inovaci ve zpracování českého nářečního materiálu. Mapy vznikly kartografickou syntézou, do níž vstoupilo 12 hlavních analytických map vybraných z prvního oddílu.

Obrázek 22: *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů* – syntetické mapy (Ireinová M. a kol., 2020).

Obsahy map následujících svazků *Atlasu nářečí českého jazyka* byly vygenerovány pomocí unikátního algoritmu v softwaru ProMAP a kartograficky byly mapy sestaveny v prostředí geografického informačního systému ArcGIS Pro. Topografický podklad je propracovanější, geografický rozsah území, kde v letech 1964–1972 neproběhl celouzemní výzkum z důvodu výměny obyvatelstva (viz

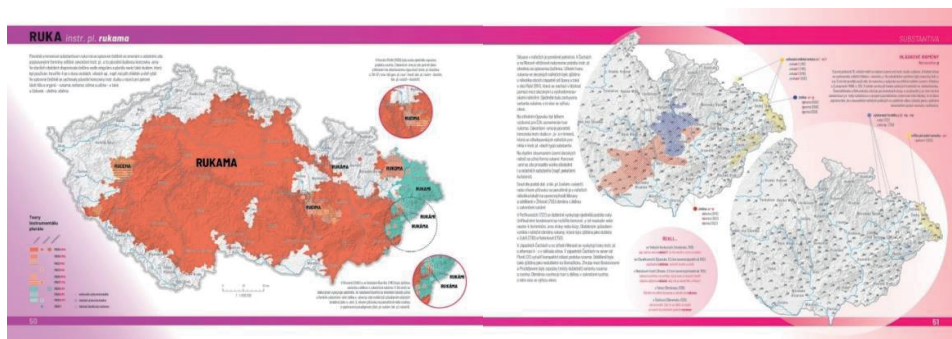
výše s. 100), je přesněji vymezený než v *Českém jazykovém atlase* i v *Atlase nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (Ireinová M. a kol., 2020).

Koncept dvoustránkového uspořádání map, jak byl předložen v *Atlase nářečí českého jazyka – krácení vokálů* (Ireinová M. a kol., 2020), je víceméně respektován i v dalších svazcích: vpravo je hlavní analytická mapa, na níž je z důvodu zvýraznění podstaty mapovaných morfologických rozdílů a zpřehlednění map zpravidla odhlédnuto od hláskových obměn, které se netýkají sledovaného formantu; výřezy s vysvětlujícím textem přinášejí podrobnější pohled na vybranou oblast. Hláskové obměny jednotlivých forem jsou v doprovodných mapách hláskových obměn (umístěných vlevo) vykresleny šrafováním, a to pro každou sledovanou formu podle skutečného stavu zachyceného výzkumem. Kombinací pohledu na obě mapy se čtenáři dostane celkového územního obrazu nářečních realizací sledovaného slova.

Dialektologické komentáře popisují územní rozšíření zachycených nářečních forem a vybraných hláskových obměn, jejich původ, vývoj, vztah ke spisovnému jazyku. Nářeční ukázky z Archivu lidového jazyka ilustrují užívání nářečních variant v některých konkrétních lokalitách či regionech.

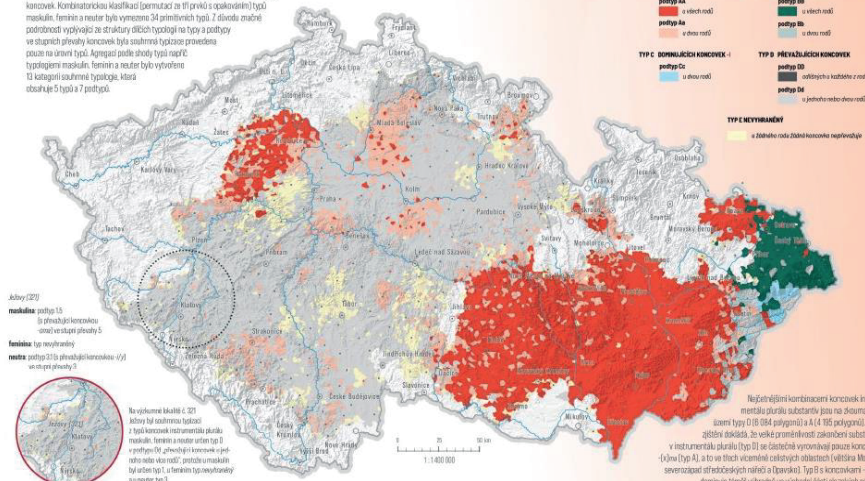
Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu (Ireinová a kol. 2022a) prezentuje na 39 hlavních analytických nářečních mapách územní rozšíření nářečních tvarů instrumentálu plurálu substantiv, adjektiv, pronomin a numeralií (viz obrázek 23) a na 4 syntetických mapách typy koncovek instrumentálu plurálu maskulin, feminin, neuter a souhrnnou typologii koncovek instrumentálu plurálu substantiv (viz obrázek 24).

Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv (Ireinová a kol. 2022b) je tematicky zaměřen na morfologické nářeční difference, vybrána byla vesměs slova, která patřila a stále patří do okruhu slovní zásoby používané při každodenní komunikaci. Atlas obsahuje 33 hlavních analytických map, mapy hláskových obměn (viz obrázek 25) a jednu syntetickou mapu vyjadřující míru spisovnosti, tj. shodu

Obrázek 23: *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu* (Ireinová a kol. 2022a) – ukázka atlasové dvoustrany (vlevo hlavní analytická mapa, vpravo mapa hláskových obměn).

SUBSTANTIVA souhrnná typizace koncovek

[illegible]

Obrázek 24: *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu – syntetická mapa (Ireinová a kol. 2022a).*

Obrázek 25: *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (Ireinová a kol. 2022b) – ukázka atlasové dvoustrany (vlevo fotografie respondenta a dialektologický text, vpravo hlavní analytická mapa a mapa hláskových obměn).

zjištěných nářečních forem se spisovnou češtinou (viz obrázek 26). Kromě stručných dialektologických komentářů jsou součástí atlasu texty popisující realie dřívějšího venkovského života, způsoby hospodaření a zvyky. Oživení nářečního materiálu představují fotografie pořízené dialektology během celouzemního nářečního výzkumu na přelomu 60. a 70. let 20. století, které zobrazují některé z tehdejších respondentů a realie jejich každodenního života.

Obrázek 26: *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv – syntetická mapa* (Ireinová a kol. 2022b).

Hlavní analytické nářeční mapy *Atlasu nářečí českého jazyka – deklinace substantiv* (Ireinová a kol. 2022b) jsou součástí výstavy „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“, jež představila nářečí českého jazyka v jejich bohatosti a rozmanitosti poprvé v této formě v Olomouci v květnu–červnu 2022 (viz obrázek 27)²⁵.

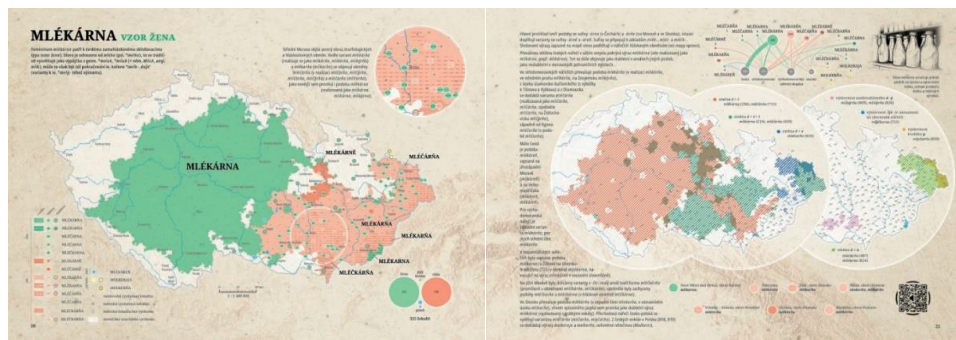

Obrázek 27: Výstava „Kriticky ohrožené jevy našich nářečí“ – virtuální průvodce (<https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne>).

²⁵ Virtuální průvodce výstavy je dostupný na <https://www.ceskanareci.cz/vystavy/virtualne>. Výstava se stala putovní a byla již prezentována na několika místech České republiky, podrobněji viz <https://www.ceskanareci.cz/vystavy>.

Výstava shrnula výsledky výzkumu a vývoje za 70 let existence brněnského dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český a prezentovala výstupy společného dialektologicko-geoinformatického projektu²⁶.

Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin (Ireinová a kol. 2023) znázorňuje na 35 hlavních analytických nářečních mapách prostorové rozšíření nářečních tvarů nominativu singuláru feminin, a to 30 apelativ a 5 toponym. Opět nechybí mapy hláskových obměn, dialektologické komentáře, nářeční ukázky z Archivu lidového jazyka. Součástí atlasu jsou jednoduché infografiky vyjadřující kvantitativní charakteristiky mapovaných variant, ilustrační obrázky vygenerované nástroji umělé inteligence a QR kódy odkazující na ukázky z audiozáznamů pořízených během nářečních výzkumů v 60.–70. letech 20. století, ale i při výzkumech současných (viz obrázek 28). Druhá část atlasu, určená syntetickým mapám, je v tomto svazku nejobsáhlejší – zahrnuje čtyři mapy dílčích typů pro jednotlivé vzory (*žena, růže, píseň, kost*), jednu souhrnnou typologii nominativu singuláru feminin a dvě doplňující mapy pro vzor *růže* vyjadřující míru přechodu feminin vzoru *růže* k vzoru *žena* a míru zachování nepřehlasovaného 'a' u nominativu singuláru feminin (viz obrázek 29).

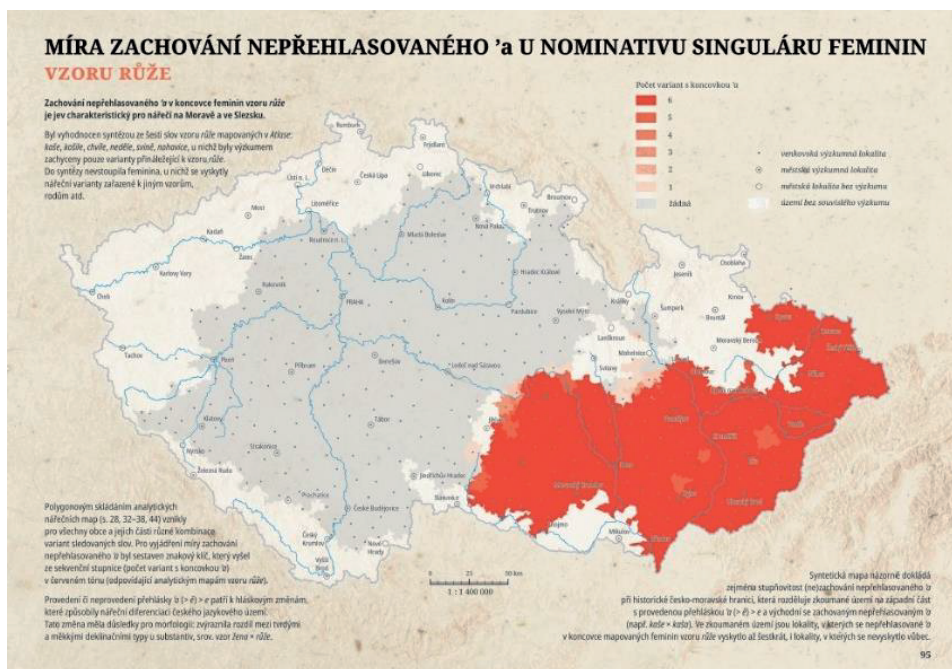

Obrázek 28: *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin* (Ireinová a kol. 2023) – ukázka atlasové dvoustrany (vlevo hlavní analytická mapa, vpravo mapa hláskových obměn).

Dosavadní dialektologicko-geoinformatická spolupráce přinesla nové možnosti zpracování dat z nářečních výzkumů, publikování nově vytvářených nářečních map a nové formy prezentace cenného nářečního materiálu odborníkům i laikům²⁷.

²⁶ Dialektologicko-geoinformatický tým získal za své výstupy řadu ocenění, např. Česká kartografická společnost udělila v soutěži Mapa roku 2022 zvláštní ocenění za kvalitní kartografickou vizualizaci problematiky nářečí českého jazyka.

²⁷ Nejnovějším společným výstupem je *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ a akuzativ plurálu životných maskulin* (Ireinová a kol. 2024).

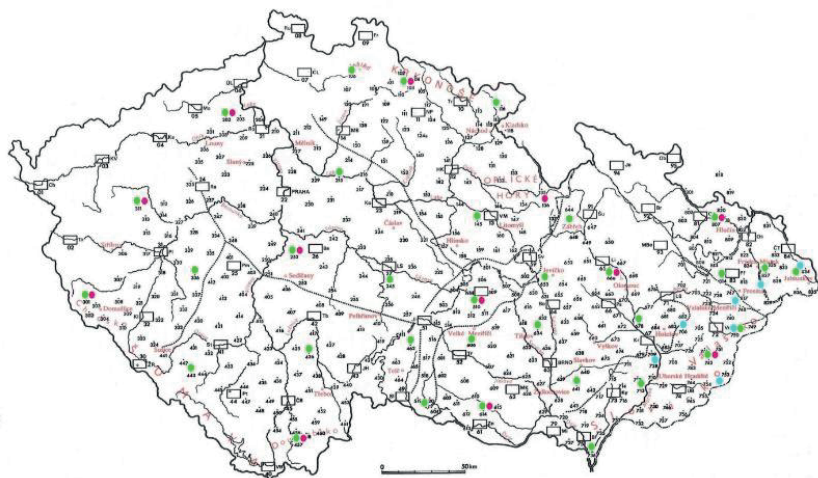
Obrázek 29: *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin – syntetická mapa* (Ireinová a kol. 2023).

Jedním z významných přínosů společných projektů je použití metod prostorové syntézy (vymezení typů) s nářečními daty vygenerovanými algoritmem. Syntetické mapy typů jsou výsledkem původního vědeckého postupu popisu územního rozšíření jednotlivých nářečních jevů.

9. České dialekty v mezinárodních jazykových atlasech

Pracovníci dialektologického oddělení Ústavu pro jazyk český nevytvářejí jen národní jazykové atlasy, ale mají nemalý podíl také v nadnárodních atlasových projektech – podíleli se na tvorbě *Karpatského jazykového atlasu*, spolupracují na vzniku jednotlivých svazků *Evropského jazykového atlasu* a *Slovanského jazykového atlasu*²⁸. V těchto atlasech prezentují materiál nářečí českého jazyka z vybraných venkovských lokalit, z nichž většina byla též součástí sítě zkoumaných lokalit pro *Český jazykový atlas* (viz obrázek 30).

²⁸ Podrobněji k podílu českých dialektologů na tvorbě mezinárodních jazykových atlasů viz Ireinová 2010, 2011. O vzniku *Slovanského jazykového atlasu* viz Přadková 2020.

Obrázek 30: Podkladová mapa *Českého jazykového atlasu* s vyznačenými lokalitami zařazenými do sítě *Karpatského jazykového atlasu* (modře), *Evropského jazykového atlasu* (červeně) a *Slovanského jazykového atlasu* (zeleně)

9.1. *Karpatský jazykový atlas*

Nářeční jevy ze sedmi moravsko-slezských lokalit, tj. ze severní části nářečí východomoravských (označovaných též jako nářečí valašská) a ze slezských nářečí jsou prezentovány v sedmisvazkovém *Karpatském jazykovém atlase* (*Обшечарпатский диалектологический атлас*, 1987–2003), čtyři z těchto obcí náležejí do sítě lokalit *Českého jazykového atlasu* (viz obrázek 30).

Tvůrci *Karpatského jazykového atlasu* – národní kolektivy lingvistů ze zemí karpatsko-balkánského areálu²⁹ – se zaměřili na území mezi severními výběžky Karpat a Dunajem, zahrnující jazyky slovanské, ale i neslovanské. Jedná se o specifický jazykový svět, v jehož prostoru lingvistické, etnografické a historické výzkumy potvrdily určitou kulturní a jazykovou jednotu. Karpatské jazykové jevy shodné po stránce lexikálně-sémantické (tzv. karpatismy) se formovaly na základě totožných geografických podmínek, rysů hospodářství, způsobu života a jevů demografických (valašské migrace). Sběr materiálu se uskutečnil v 210 starobyklých obcích osídlených původním obyvatelstvem, které se v době výzkumu živilo (alespoň zčásti) pastevectvím a zpracováním mléka, a to podle dotazníku obsahujícího 785 položek (vypracováván v letech 1975–1979, v roce 1981 vydán tiskem).

²⁹ Na vzniku tohoto díla se podíleli dialektologové Maďarska, Polska, Ruska, Moldavska, Ukrajiny (tj. zemí bývalého Sovětského svazu), Česka a Slovenska (dříve Československa) a Bosny a Hercegoviny, Kosova, Makedonie, Srbska, Černé Hory (tj. zemí bývalé Jugoslávie); do roku 1982 spolupracovali též bulharští jazykovědci.

9.2. *Slovanský jazykový atlas*

Zatímco *Karpatský jazykový atlas* znázorňuje územní diferenciaci vybraných jevů z oblasti vymezené geograficky, rozsah *Slovanského jazykového atlasu* (*Общеславянский лингвистический атлас*, 1988–) určuje genetická příbuznost jazyků – objektem výzkumu je rodina slovanských jazyků, mapují se jevy relevantní z celoslovanského hlediska.

Český nářeční materiál byl shromážděn z 33 lokalit rovnoměrně rozložených po území českého jazyka, 29 z nich jsou zároveň zkoumanými lokalitami *Českého jazykového atlasu*, zbývající 4 obce leží v blízkosti lokalit zařazených do sítě tohoto národního atlasu (viz obrázek 30).

Takřka desetiletý výzkum realizovala mezinárodní pracovní skupina (tvořená členy národních komisí) ve zhruba 850 venkovských obcích podle dotazníku (*Бопросник Общеславянского лингвистического атласа*, 1965) obsahujícího 3 454 položek³⁰. Dialekty všech slovanských jazyků tak byly poprvé v historii slovanské jazykovědy prozkoumány na základě jednotného programu a jednotné transkripce.

Od roku 1988 bylo zatím publikováno 18 svazků *Slovanského jazykového atlasu* (další jsou rozpracované) ve dvou sériích: devět svazků lexikálně-slovo-tvorné série, v nichž je slovanský nářeční materiál interpretován v určitých tematických (věcněvýznamových) okruzích slov, devět svazků foneticko-gramatické série, které představují slovanské dialekty na základě vybraných jevů zvukové roviny jednotlivých slovanských jazyků.

V dialektologickém oddělení Ústavu pro jazyk český byl k vydání připraven svazek foneticko-gramatické série *Reflexy* **tort*, **tolt*, **tert*, **telt*, **ort*, **olt* (Ireínová/Prádková 2019). Obsahuje 79 map, na nichž jsou představeny výsledky metatezí likvid v dialekttech slovanských jazyků³¹.

Atlasové mapy vznikají v unikátního softwaru MAPola, vytvořeném speciálně pro tvorbu map *Slovanského jazykového atlasu*, a s využitím programů Excel a CorelDraw; transkripční znaky nezbytné pro zápisy slovanských dialektismů podle zásad jednotné transkripce jsou obsaženy ve fontu ZRCola³².

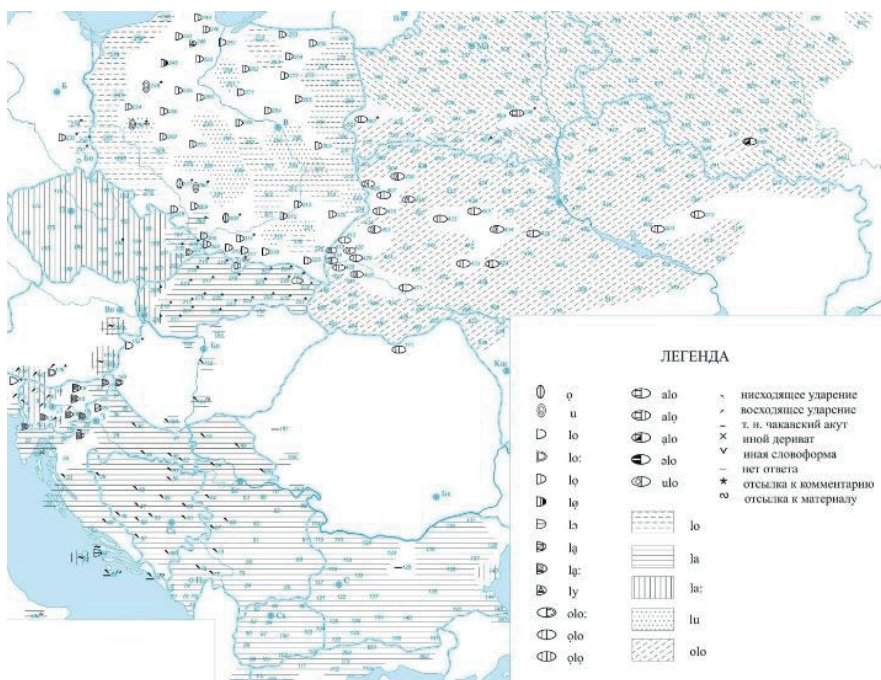
³⁰ Po řadě politických a správních změn, k nimž došlo v 90. letech 20. století, patří mezi účastníky projektu těchto 13 národních komisí z těchto zemí: Polsko, Česko, Slovensko, Německo; Bělorusko, Ukrajina, Rusko; Slovinsko, Chorvatsko, Bosna a Hercegovina, Srbsko, Makedonie a Bulharsko. Informace o celém projektu jsou dostupné na <http://slavatlas.org>. Seznam zkoumaných lokalit viz <http://slavatlas.org/puncts.html>. Celý dotazník viz http://slavatlas.org/pub_vopr.html [citován stav z: 24.06.2024].

³¹ Dostupný je též na <https://slavatlas.org/publications.html>. Publikace získala Cenu poroty ve 13. ročníku Cen Nakladatelství Academia a Čestné uznání ve 28. ročníku soutěže Slovník roku 2020–2021, pořádané Jednotou tlumočnicků a překladatelů.

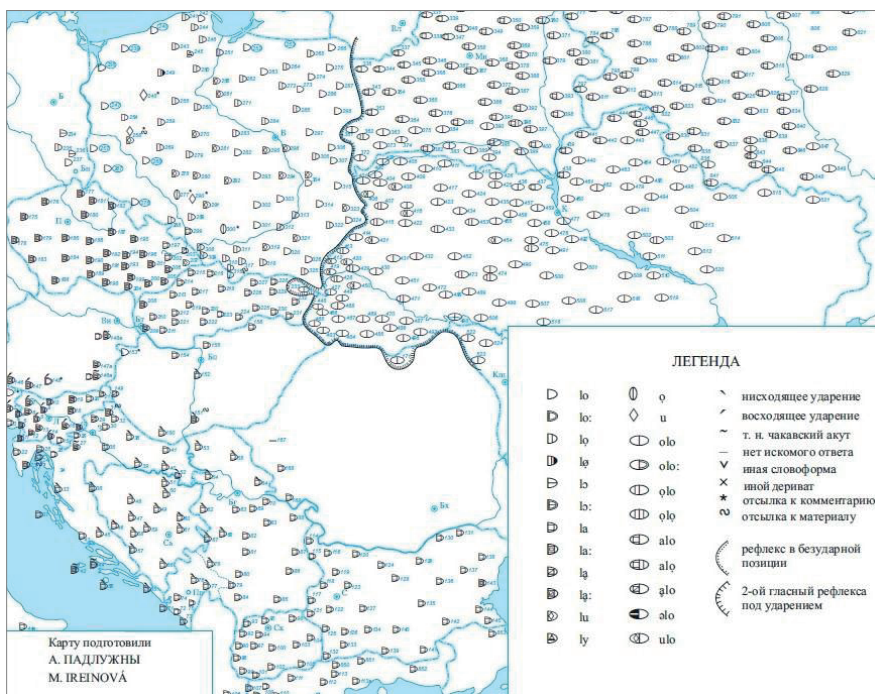
³² S pomocí speciálního softwaru navíc probíhá digitalizace veškerého nářečního materiálu shromážděného během výzkumů.

Slovanský nářeční materiál je do map závazně vykreslován pomocí bodových geometrických znaků, zřídka bývají využity i znaky liniové (izoglosy), zcela ojediněle plošné (šrafy). Pro vyjádření složité jazykové situace prezentované ve svazku *Reflexy* *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt však nebyla tzv. zobecňující legenda, aplikovaná ve všech svazcích foneticko-gramatické série, dostačující. Proto bylo nutné tuto legendu podstatně rozšířit a dotvořit obsáhlý soubor bodových znaků s poměrně komplikovanou strukturou. Při jejich využití se výsledné mapy jeví mnohdy jako přetížené (viz obrázek 31). Lepší přehlednosti map by napomohla aplikace plošných kartografických prostředků, použitých například v *Českém jazykovém atlase*. Šrafování (spolu s bodovými znaky) bylo testováno ve fázi pracovního mapování (viz obrázek 32), pro publikování však tento způsob kartografování realizován nebyl, neboť bylo rozhodnuto zachovat kontinuitu s již vydanými svazky *Slovanského jazykového atlasu* a použít jako hlavní grafický prostředek bodové znaky.

Pracovní kolektív *Slovanského jazykového atlasu* interpretuje slovanský nářeční materiál v rovině historickosrovnávací, potvrdzujúcej teórii o vzniku praslovanskej jazykovej jednoty a jejého postupného nářečného štiepení, jež vedlo ke zformovaniu súčasných slovanských jazykú. Vymedzuje sa slovanská pravlast, interpretujú sa migračné vlny do rúzných geografických oblastí, analyzujú sa jazykové kontakty

Obrázek 31: *Reflexy* *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt – položka F 665 *s/ol/ma, výřez pracovní mapy.

Obrázek 32: *Reflexy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt* – položka F 665 *s/ol/ma, výřez publikované mapy.

Slovanů s nositeli neslovanských jazyků. Pomocí synchronně-typologické metody jsou prezentovány typologické diference v jednotlivých rovinách geneticky příbuzných jazyků.

9.3. *Evropský jazykový atlas*

V rámci rozsáhlé spolupráce akademických a univerzitních pracovišť zemí Evropy a pod záštitou UNESCO vzniká monumentální jazykovězeměpisné dílo Evropský jazykový atlas (*Atlas Linguarum Europae*, 1983–). Jedná se o první kontinentální jazykový atlas, jehož areál je vymezen geograficky, tj. hranicemi Evropy. Je nejen nadnárodní, ale i interlingvistický, označovaný je jako jazykový atlas čtvrté generace³³ a v celosvětovém měřítku nemá obdoby.

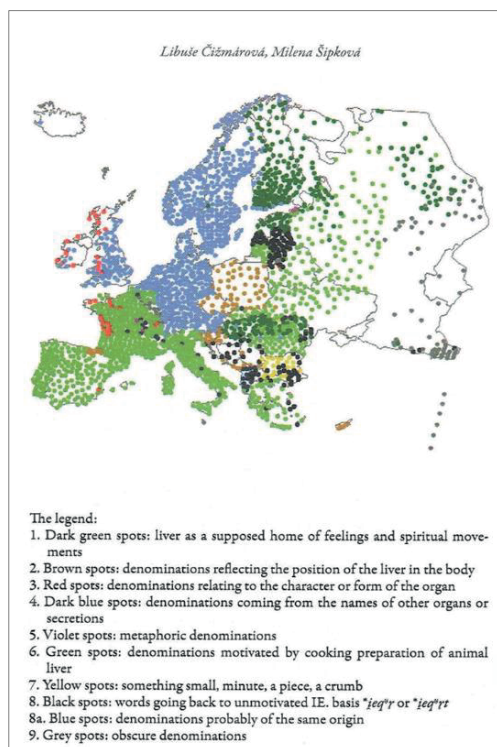
³³ Před atlasem tohoto typu stojí atlasy regionální a národní, např. *Jazykový atlas jihozápadní Moravy* (Čižmarová 2000), *Český jazykový atlas*, a atlasy jazykových rodin, mezi atlasy třetí generace náleží např. *Slovanský jazykový atlas*. Jiným atlasem čtvrté generace, avšak rozsahu menšího, je *Karpatský jazykový atlas*, který přináší lingvistický obraz karpatského areálu. Atlasy vyššího typu, tj. atlas zahrnující jazykové rodiny jako indoevropské jazyky a atlas celosvětový, doposud neexistují.

Sít' zkoumaných lokalit tvoří celkem zhruba 2 500 obcí, z toho ve 12 lokalitách byl v 70. letech 20. století shromážděn nářeční materiál na území českého jazyka (všechny tyto lokality jsou zároveň body sítě *Českého jazykového atlasu*; viz výše obrázek 30).

Doposud vyšlo 9 „dvojsvazků“ (vždy odděleně svazek map a svazek komentářů). V plánu je vydat ve 12 dílech přibližně 150 map a komentářů, jež by představily základní realie, činnosti a děje spjaté s evropským člověkem a přírodou z hlediska toho, jak se jejich označení odrážejí v současných tradičních dialekttech evropských jazyků.

Práce na tvorbě map a komentářů probíhají v jednotlivých národních komisích, kterých je v současnosti padesát (v 1. svazku je uvedeno pouze 39 komisí). Česká strana se účastnila prací na *Evropském jazykovém atlase* od jeho přípravných fází.

Na mapách *Evropského jazykového atlasu* se uplatňuje trojí přístup: onomaziologický, motivační a kombinovaný. V prvních pěti svazcích převládaly mapy

Obrázek 33: *Evropský jazykový atlas* – mapa játra³⁴.

onomaziologické (na mapě jsou bodovými znaky zaznamenány etymologie zjištěných výrazů), v šestém a sedmém svazku převažují mapy motivační. Při konfrontaci různých jazykových skupin, jako je tomu v *Evropském jazykovém atlase*, je obzvláště přínosné a zajímavé právě zkoumání motivací: stejné či podobné motivace se mnohdy uplatňují přes hranice jazyků i jazykových rodin. Evropské motivační areály prezentované na mapách *Evropského jazykového atlasu* přispívají k odhalení kulturní historie a vývoje lidského myšlení v evropském areálu. Touto cestou představení nářečního materiálu se vydali i čeští dialektologové: rozřídili evropská pojmenování rampouchu (Pavel Jančák a Jan Petr; 2. svazek) a jater (Milena Šipková a Libuše Čižmarová, 9. svazek; viz obrázek 33) do motivačních skupin a ty pak zobrazili na mapách.

³⁴ Mapa byla dostupná na internetu jako jedna z prvních map pro připravovanou digitální verzi *Evropského jazykového atlasu*; <http://www.hisgis.nl/ale> [citován stav z: 17.06.2010].

10. Závěr

Výše uvedené atlasy patří nejen k významným geolingvistickým výstupům, ale také k jednomu z nejdůležitějších východisek dalších lingvistických bádání.

Čeští dialektologové se významnou měrou zapojovali a stále zapojují do atlasových projektů, které prezentují nářeční diferenciaci vybraných území a přispívají k novým pohledům na společné a rozdílné rysy sledovaných nářečí, popř. též jazyků (ať už geneticky příbuzných, či nepříbuzných). Multilingvální komparatistika pak dovoluje vysvětlit jazykový vývoj a také předložit cenná svědectví a zásadní poznatky o historii i současnosti materiální a duchovní kultury. Jedná se o mimořádná díla, mající význam nejen pro lingvistiku a její jednotlivá odvětví, ale i pro řadu příbuzných disciplín.

Navíc význam výše uvedených děl a nářečního materiálu uloženého v archivu stále roste, poněvadž každodenní mluva nářečních mluvčích je v 21. století velmi odlišná od mluvy předcházejících generací. Způsob života se během uplynulého půlstoletí výrazně proměnil, takže i mnohé výrazy spojené s dříve běžnými realitami již upadly v zapomnění, nářeční difference se postupně stírají. Výrazný ústup nářečí lze pozorovat zejména u současné mladé generace. Slova, která jsou součástí mluvy nejstarší generace, střední generace zčásti používá též aktivně, zčásti je alespoň má uložena ve svém povědomí. A tatáž slova nejmladší mluvčí už mnohdy neznají ani pasivně. Důležitým úkolem dialektologů tedy je pokračovat v obohacování archivu o současné záznamy mluvených projevů, protože i ty se časem stanou cenným svědectvím o stavu dnešní každodenní běžné mluvy. Zajímavé výsledky zcela jistě přinese nový celouzemní výzkum nářečí českého jazyka, jehož realizaci čeští dialektologové připravují, a následné zpracování získaného materiálu pomocí současných metod a prostředků a komparace s výsledky výzkumů minulých.

Literatura [References]

- Bachmannová J., 2012, *Jazykovězeměpisný výzkum nářečí metodou korespondenčních anket*, [In:] *Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)*, eds. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová, Praha, s. 291–296.
- Balhar J. a kol., 1999, *Český jazykový atlas 3*. Praha.
- Balhar J. a kol., 2002, *Český jazykový atlas 4*. Praha.
- Balhar J. a kol., 2005, *Český jazykový atlas 5*. Praha.
- Balhar J. a kol., 2011, *Český jazykový atlas. Dodatky*. Praha.
- Balhar J., Jančák P. a kol., 1992 *Český jazykový atlas 1*. Praha.

- Balhar J., Jančák P. a kol., 1997 *Český jazykový atlas 2*. Praha.
- Bělič J., 1972, *Nástin české dialektologie*, Praha.
- Čižmarová L., 2000, *Jazykový atlas jihozápadní Moravy*, Brno.
- Čižmarová/Šipková 2009 = Čižmarová L., Šipková M., 2009, *Názvy jater v dialektech evropských jazyků*, [In:] *Studia etymologica Brunensia* 6, eds. I. Janyšková, H. Karlíková, Praha, s. 68–76.
- Dotazník pro výzkum českých nářečí*, Praha 1964–1965.
- Dvořáčková V., 2011, *Osudy Ústavu pro jazyk český. Dějiny ÚJČ ČSAV a jeho předchůdců ve světle archivních pramenů*, Praha.
- Havránek B., 1934, *Nářečí česká*, [In:] *Československá vlastivěda III. Jazyk*, ed. O. Hujer, Praha.
- Hladká Z., 1996, *Atlasy slovanských jazyků*, „Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity“, A 44, s. 131–143.
- Hlavsová J., 1984, *O počátcích českého jazykového zeměpisu (K stému výročí narození A. Frinty)*, „Naše řeč“, roč. 67, s. 213–217.
- Ireinová M., 2010, *Účast české dialektologie v projektu Slovanský jazykový atlas*, [In:] *Čeština – jazyk slovanský* 4, ed. R. Šink, Ostrava, s. 185–192.
- Ireinová M., 2011, *Nadnárodní jazykové atlasy a česká dialektologie*, [In:] *Dialektologie a geolinguistika v současné střední Evropě*, eds. Z. Holub, R. Sukač, Opava, s. 157–163.
- Ireinová M., 2019, *Nářeční výzkum v Čechách, na Moravě a ve Slezsku od poloviny 20. století do současnosti – metody, výsledky*. „Prace filologiczne“, 74, s. 59–67.
- Ireinová M., 2021, *Úkoly české dialektologie na počátku 21. století*. „Gwary Dziś“, Vol. 14, s. 11–16.
- Ireinová M. a kol., 2023, *Kriticky ohrožené jevy našich nářečí*, Brno.
- Ireinová/Konečná 2012 = Ireinová M., Konečná H., *Český jazykový atlas v datech*, [In:] *Čeština v pohledu synchronním a diachronním (Stoleté kořeny Ústavu pro jazyk český)*, eds. S. Čmejrková, J. Hoffmannová, J. Klímová, Praha, s. 303–306.
- Ireinová/Konečná 2016 = Ireinová M., Konečná H., *Slovník nářečí českého jazyka*, Praha.
- Ireinová/Konečná 2023 = Ireinová M., Konečná H., *Nářečí dříve a nyní. Český jazykový atlas*, Praha.
- Ireinová/Přadková 2019 = Ireinová M., Přadková P. (eds.), *Общеславянский лингвистический атлас. Серия фонетико-грамматическая, вып. 9. Рефлексы *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt = Slovanský jazykový atlas. Foneticko-gramatická série, sv. 9*, Praha. [Ireinová M., Přadková P. (eds.), *Obshcheslavyanskiy lingvisticheskiy atlas. Seriya fonetiko-grammaticheskaya, Vol. 9: Refleksy *tort, *tolt, *tert, *telt, *ort, *olt*, Praga 2019].
- Ireinová M. a kol., 2020, *Atlas nářečí českého jazyka – krácení vokálů*, Olomouc.
- Ireinová M. a kol., 2022a, *Atlas nářečí českého jazyka – instrumentál plurálu*, Olomouc.
- Ireinová M. a kol., 2022b, *Atlas nářečí českého jazyka – deklinace substantiv*, Olomouc.
- Ireinová M. a kol., 2023, *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ singuláru feminin*, Olomouc.

- Ireinová M. a kol., 2024, *Atlas nářečí českého jazyka – nominativ a akuzativ plurálu životných maskulin*, Olomouc.
- Jančák P., 1977, *K ukončení výzkumu městské mluvy pro Český jazykový atlas*, „Naše řeč“, roč. 60, s. 227–237.
- Jančák P., 1987, *Závěrečná etapa prací na Českém jazykovém atlase*. „Slovo a slovesnost“, roč. 48, s. 301–314.
- Kloferová S., 2007, *Dialektologie*, [In:] *Kapitoly z dějin české jazykovědné bohemistiky*, eds. J. Pleskalová, M. Krčmová, R. Večerka, P. Karlík, Praha, s. 336–376.
- Kloferová S., 2015, *Nářeční atlasy slovanských jazyků: historie a současnost*. „Gwary Dziś“, Vol. 7, s. 43–55.
- Kloferová S., 2017a, *Izoglosa*, [In:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/IZOGLOSA> [citován stav z: 20.06.2024].
- Kloferová S., 2017b, *Jazykovězeměpisná metoda* [online], [In:] *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová. Dostupné z: <https://www.czechency.org/slovník/JAZYKOVĚZEMĚPISNÁMETODA> [citován stav z: 20.06.2024].
- Koníček J. a kol., 2023, *Tvorba nářečních map s využitím ArcGIS Maps for Adobe Creative Cloud*, „ArcRevue“, roč. 30, č. 1, s. 6–13.
- Lamprecht a kol., 1976, *České nářeční texty*, Praha.
- Nétek a kol. 2022 = Nétek R., Koníček J., Štrubl O., Voženílek V., *Czech Linguistic Maps – Implementation of Geovisualization Portal* [online], „Abstracts of the ICA“, Vol. 5, 64. Dostupné z: <https://doi.org/10.5194/ica-abs-5-64-2022> [citován stav z: 20.06.2024].
- Petr J., 1983, *První program výzkumu českých nářečí (1879)*, „Naše řeč“, roč. 66, s. 119–132.
- Prádková P., 2020, *Slovanský jazykový atlas*, Praha.
- Rubín A., 1973, *K ukončení výzkumu tradičních nářečí pro Český jazykový atlas*, „Naše řeč“, 56, s. 35–39.
- Spinková/Vondráková 2022 = Spinková S., Vondráková A., *Pomnožná jména v nářečích*, Olomouc.
- Stupňánek B., 2020, *Metodologie interaktivního mapového zpracování systematických gramatických struktur*. „Gwary dziś“, Vol. 12, s. 269–279.
- Šipková/Čižmarová 2015 = Šipková M., Čižmarová L., *I.102 Foie (QI: 181). Carte de motivations*, [In:] *Atlas linguarum Europae I-9, Vol 1, Neuvième fascicule: Parties linguistiques Européennes*, eds. N. Saramandu, M. Nevaci, I. Geană, București, s. 206–223.
- Šipková/Ireinová 2024 = Šipková M., Ireinová M., *Czech dialect classifications* [online], „Dialectologia“. Special issue, 12, pp. 147–169. Dostupné z: <http://www.edicions.ub.edu/revistes/dialectologiasp2024/> [citován stav z: 20.08.2024].
- Utěšený S., 1960, *Nářečí přechodného pásu česko-moravského*, Praha.
- Voráč/Racková 1968 = Voráč J., Racková M., *Práce na Českém jazykovém atlase*. „Slovo a slovesnost“, roč. 29, s. 312–313.
- Voráč J., 1955, *Česká nářečí jihozápadní*, 1, Praha.
- Voráč J., 1976, *Česká nářečí jihozápadní*, 2, Praha.
- Voženílek a kol. 2022a = Voženílek V., Ireinová M., Vondráková A., Koníček J., *Mapping, synthesis and visualization of Czech dialects*. „International Journal of

Cartography“, 8 (1), s. 148–163. Dostupné z: <https://doi.org/10.1080/23729333.2021.1978039> [citován stav z: 14.06.2024].

Voženílek a kol. 2022b = Voženílek V., Koníček J., Vondráková A., *Improving the concept of dialect maps based on geoinformatization of Czech dialectologic research* [online], „Abstracts of the ICA“, Vol. 5, 15. Dostupné z: <https://ica-abs.copernicus.org/articles/5/15/2022/ica-abs-5-15-2022.pdf> [citován stav z: 14.06.2024].

Elektronické zdroje

Česká nářečí. Dostupné z: <https://www.ceskanareci.cz/> [citován stav z: 20.06.2024].

Český jazykový atlas, 2012–2016. Dostupné z: <https://cja.ujc.cas.cz> [citován stav z: 20.06.2024].

Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český. Dostupné z: <https://ujc.cas.cz/cs/oddeleni/dialektologicke-oddeleni/> [citován stav z: 20.08.2024].

Evropský jazykový atlas (Atlas Linguarum Europae). Dostupné z: <https://www.lingv.ro/ALE.html> [citován stav z: 20.08.2024].

JaMap – Jazyková paměť regionů České republiky. Metody strojového učení pro uchování, dokumentaci a prezentaci nářečí českého jazyka. Dostupné z: <https://www.jamap.cz> [citován stav z: 20.06.2024].

Slovanský jazykový atlas (Общеславянский лингвистический атлас). Dostupné z: <https://slavatlas.org/publications.html> [citován stav z: 20.06.2024].

Slovník nářečí českého jazyka, Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. © 2016–. Dostupné z: <http://sncj.ujc.cas.cz> [citován stav z: 20.06.2024].

Slovník pomístních jmen na Moravě a ve Slezsku, Brno: Dialektologické oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2014–. Dostupné z: <http://spjms.ujc.cas.cz> [citován stav z: 20.06.2024].

Slovník pomístních jmen v Čechách, 2014–. Dostupné z: <https://spjc.ujc.cas.cz/> [citován stav z: 20.06.2024].

Summary

Areal image of Czech dialects – research, methods, mapping and outputs

The paper presents seventy years of activity of the Department of Dialectology of the Czech Language Institut of the Czech Academy of Sciences with a focus on the linguistic and geographical processing of dialectal material. It gives an overview of the methods applied in its collection and mapping. The individual stages of research on Czech dialects – indirect research carried out in 1947–1958 and direct research in 1964–1976 – and their results are presented. Different cartographic methods and their combinations were used to depict dialectal phenomena. Attention is paid to the most comprehensive output of Czech dialectologists to date – the six-volume Czech Linguistic Atlas (1992–2011),

containing almost 1600 maps and commentaries. A new stage in the processing of Czech dialectal material is dialectological-geoinformatics cooperation; the result is, among other things, several volumes of the Atlas of Czech Dialects, presenting dialectal material using new, modern methods. The participation of Czech dialectologists in international projects is also presented, namely in the Carpathian Linguistic Atlas (Общекарпатский диалектологический атлас), the Slavic Linguistic Atlas (Общеславянский лингвистический атлас) and the Linguistic Atlas of Europe (Atlas Linguarum Europae).

Keywords: Czech dialects, geolinguistics, linguistic atlases.